

MODERNÍ PŘÍSTUPY KE ZKOUMÁNÍ JAZYKA A KOMUNIKACE

Lingvistika (jazykověda) – věda o jazyce jako prostředku lidského dorozumívání, v širokém pojetí: souhrn názorů, které kdy měl člověk na jazyk – rozděluje se zpravidla zhruba do 3 období (hranice jsou pohyblivé):

1. obd. předhistorické – v něm se člověk buď podstatou jazyka vůbec nezabýval nebo jeho představy o jazyce byly velice primitivní. O tomto dlouhém období nám chybí jakékoliv přímé doklady, které by nám umožnily takoveto případné názory posuzovat.
  - názory civilizací a starověkých říší, kt. písmo znaly (Mezopotámie, Egypt, Čína), dokázána existence škol pro přípravu písařů, tlumočnicků a překladatelů, archívy – práce se starými texty, Féničané ve 13. st. př. n l. vynalezli hláskové písmo)
2. obd. historické (z něhož se dochovaly písemné památky):
  - a) obd. předvědecké (od starověku přes tisícileté obd. středověku do začátku 19. stol.)
    - tehdejší názory odpovídaly soudobému stavu vědy.
    - starověk (Indie, Řecko, Řím – nejstarší gramatiky; Pánini, Platón, Aristoteles)
    - středověk (latina, scholastika, rozšíření písma, překlady)
    - renesance – 18. stol. (zájem o živé jazyky, gramatiky, slovníky)
  - b) obd. vědecké (od 20. let 19. st. dodnes)
    - teprve na začátku 19. století se přestaly objevovat nejrůznější fantastické a nepodložené názory a teorie, a v rámci srovnávací a historické gramatiky byla do lingvistiky natrvalo zavedena vědecká metodologie
    - 19. století - srovnávací a historická gramatika (Dánsko, Německo – objev sánkrtu, teorie o příbuznosti jazyků, genetická klasifikace)
    - 1. pol. 20. st. - strukturalismus (F. de Saussure) - vystřídal srov. a hist. jazykovědu a sám si pak udržoval monopolní postavení až do 60. let 20. století (jazyk jako systém, synchronní zkoumání jazyků, jazyk jako znakový systém, **jazyk a řeč**).
    - na Saussurovy teorie navázaly brzy další strukturálně zaměřené školy a směry, které si pak až do 60. let udržovaly v lingvistice dominantní postavení. Nejdůležitější z nich byla škola pražská (Vilém Mathesius, předseda Pražského lingvistického kroužku, a dále Bohuslav Havránek, Josef Vachek, Vladimír Skalička, ruští emigranti Roman Jakobson a Nikolaj Sergejevič Trubeckoj), kodaňská a také americký strukturalismus
    - 2. pol. 20. st. – pomezí lingvistické disciplíny:

V druhé polovině 20. století došlo ve vědě k výrazné změně, která se dá charakterizovat jako přehodnocení dosavadních oborů a důraz na nové vědní disciplíny, které stojí na pomezí dvou nebo více disciplín tradičních a spojují v sobě jejich základní otázky i jejich výzkumné metody. I když náznaky takového spojování bychom našli už v dřívějších obdobích, kdy vznikla např. matematická (symbolická) logika, fyzikální chemie nebo kulturní antropologie, v období po druhé světové válce tato tendence převážila do té míry, že v podstatě všech převratných vědeckých objevů bylo dosaženo právě v některém z takových pomezích oborů.

Výjimkou není ani lingvistika. Jestliže se v dřívějších obdobích lingvisté zabývali buď systémem jazyka (strukturalismus) nebo některou jeho částí (srovnávací a historická gramatika), pak v druhé polovině 20. století převážil zájem o takové disciplíny, v nichž se

s úspěchem kombinují otázky lingvistické s tématy a metodami dalších tradičních vědních odvětví, jako je matematika, logika, psychologie, neurologie, sociologie, etnologie, antropologie apod.

Vznikla tak řada pomezních disciplín, které v současné lingvistice postupně získaly dominantní postavení. Stejně jako v ostatních vědách, také v lingvistice platí, že termín „pomezní“ je třeba chápat jako fakt, že jsou to disciplíny stojící na pomezí dvou nebo několika tradičních vědních oborů, případně že mají mnoho společných zájmů i navzájem mezi sebou. V žádném případě tento termín není možné chápat tak, že se jedná o disciplíny stojící na pomezí či na periférii lingvistiky; je tomu právě naopak: stojí v samém centru její pozornosti:

- **kvantitativní lingvistika** (používání matematických metod, počítačový překlad, statistické zpracování jazykových jevů),
- **neurolingvistika** (zkoumá poruchy řeči způsobené poškozením mozku – logopedie, psychiatrie)
- **psycholingvistika** (vztah jazyka a myšlení, psychofyzilogické aspekty řečové činnosti)
- **pragmalingvistika** (mimojazykové faktory řečové činnosti, užívání jazyka v textech, v dorozumívání)
- **paralingvistika** (neverbální prostředky komunikace – „jazyk“ mimiky a gest)
- **sociolingvistika** (vztah jazyka a společnosti – jazyky různých sociálních skupin)
- **etnolingvistika** (jazyk a kultura přírodních národů)
- **lingvistická antropologie** (využívá existující lingvistické teorie k osvětlení podstaty člověka, jeho vývoje a jeho místa ve světě)
- **filozofie jazyka** (nejobecnější otázky, týkající se všech jazyků – „jazykové univerzálie“)

Na přelomu šedesátých a sedmdesátých let došlo v lingvistice k tzv. **pragmatickému obratu**. Mnozí lingvisté začali poukazovat na to, že dosavadní teorie jazyka nebere v úvahu celou řadu jevů, které sice nejsou součástí vlastního systému jazyka, ale přesto hrají při dorozumívání významnou úlohu. Tyto do značné míry mimojazykové jevy byly označeny jako pragmatické faktory řečové činnosti (místo, čas a situace, předcházející kontext, znalost mluvčího a tématu, sociální podmínky a vztahy účastníků, počet účastníků, způsob komunikace atd.).

Podobně jako ostatní pomezní disciplíny, má také pragmalingvistika celou řadu styčných bodů s dalšími disciplínami. Úzce souvisí např. s psycholingvistikou, teorií řečové činnosti, ale i se sociolingvistikou, jak o tom svědčí celá řada pragmatických faktorů

JAZYK JAKO NÁSTROJ I ZDROJ JAZYKOVÉHO POZNÁVÁNÍ

Jazykový systém samozřejmě není odtržen od souvislostí sociálních, individuálně a sociálně psychologických, kognitivních a obecně kulturních. Také tady vznikají představy o struktuře a fungování těchto souvislostí a ty pak určují naše pojmání souvislostí jiných, pro které nemáme ve své vlastní zkušenosti oporu. Vezměme za příklad naši zkušenost s vyjadřováním mezilidských vztahů, pro které má čeština rezervován protiklad vykání - tykání. Tento protiklad se uskutečňuje v celé řadě sociálně komunikačních vzorců, ve kterých je použití toho či onoho prostředku bezpříznakové (dospělý - dítě, členové rodiny, neznámí lidé apod.), nebo příznakové (tykání v rozčilení, vykání v rodině apod.). Vzhledem k tomu, že prostředkem "tykání - vykání" nedisponují všechny jazyky (např. angličtina), nezbyvá než začít si budovat citlivost vůči jiným signálům, než jaké nám (jako univerzální) podsouvá vlastní mateřština.

Komparace sociálně komunikačních jednotlivostí by ale nebyla dostatečným důvodem pro to, aby se bylo třeba věnovat studiu jazyka a jazyků, jazykovědy a jejího vývoje a interdisciplinárních vazeb mezi obory, které jsou buď jazykovědě blízké (např. vzájemnou inspirací jako antropologie), nebo které mají jazyk za předmět svého zájmu (nebo jeho součást, např. sociální psychologie). Jedinečnost jazyka v cestě za poznáním tkví v tom, že jazyk je přirozeným, ale nikoliv ideálním nástrojem, s jehož pomocí můžeme zachytit pozorované nebo promyšlené jevy. Nevýhody jazyka jsou nasnadě, zamyslíme-li se nad nimi: je to především nepřesnost (vyplývající z toho, že slova jsou užívána v nepostižitelném množství kontextů jazykových i mimojazykových) a emocionalita výrazových prostředků jazyka. Fakt, že je jazyk nepřesný, ale současně jediný opravdu použitelný nástroj pro zachycení poznání v celé řadě oborů, vedl k zájmu o jazyk vědy jako zvláštní problém, k jehož řešení se snažila přispět celá řada myslitelů (s markantním sklonem pokusit se přirozený jazyk maximálně formalizovat, aby byl zbaven svých "nevýhod", tedy svým způsobem své "přirozenosti").

TEORIE KOMUNIKACE

Každý popis přirozeného jazyka vyžaduje, aby byl zasazen do širšího rámce představ o komunikování. Zpočátku tyto představy byly poměrně jednoduché a často vypůjčené z jiných věd, zejména z filozofie (vzpomeňme třeba na Platónovu jeskyni a lidi, kteří rozmlouvají o promítnutých stínech). Později začali komunikaci popisovat i lingvisté. A ani ty nejstarší popisy nejsou bez zajímavosti. Např. popis komunikace z Gebauerovy mluvnice z r. 1902: *...A tak děje se vůbec, když někdo jakoukoli svou myšlenku A slovy projeví chce: vysloví náležitou větu a, která onu myšlenku znamená, tím učiní v nervy posluchačovy dojem a ; a tímto dojmem vzbudí se v duši posluchaově náležitá myšlenka A'.*

K velkému zpřesnění a prohloubení studiu komunikace došlo s rozvojem kybernetiky a teorie informace. Kybernetika jako obecná teorie řízení jednoho systému druhým na základě přenosu informací přesně vymezila požadavky na rozsah i hodnotu přenosu informací. Teorie informace pak stanovila podmínky racionalizace a optimalizace přenosu informací v konkrétních podmínkách.

Jedním z hlavních modelů, které (téměř doslova) položily široce akceptovaný základ modernímu studiu komunikace, je práce C. Shannona a W. Weavera *Matematická teorie komunikace* z roku 1949. Práce vznikala v průběhu druhé světové války v telefonních laboratořích firmy Bell, kde se řešil problém co nejúčinnějšího využití **kanálů** komunikace, tedy problém, jak přenést daným kanálem co nejvíce informací a jak měřit, kolik informace je daný kanál schopen "přepravit". (V tehdejších podmínkách se jednalo o dva základní kanály - telefonní kabel a radiové vlny). Autoři definují tři roviny problémů při studiu komunikace:

rovina A - technické problémy (nakolik přesně lze symboly přenášet)

rovina B - sémantické problémy (nakolik přesně odpovídají přenášené symboly zamýšleným významům)

rovina C - problémy účinnosti (nakolik účinně ovlivnil adresátem přijatý význam jeho jednání).

Na základě takto klasifikovaných oblastí problémů mohli dospět k vymezení některých základních obtíží, které mohou nastat v procesu komunikace (např. šum), a některých postupů, které je možné proti poruchám komunikace použít (např. redundance a negentropie). Pro poznání jazyka je podstatné, že podíváme-li se na něj jako na kód sloužící komunikaci, je zřejmé, že přirozený jazyk má prostředky, které uživateli umožňují přenos informace i v případě defektní komunikační situace. Jazykové promluvy např. obsahují řadu nadbytečných, redundantních, informací. Srovnáme-li např. češtinu s angličtinou, je takovým redundantním prvkem v češtině skloňování přídavných jmen, jsou-li ve funkci shodného přívlastku - toto skloňování však na druhé straně pomáhá dekódovat sdělení v případě silného šumu. Z velmi nejasného hlášení "*Na ... ed ...lej přijede vlak z ... eské ."* *ebové.*" vyslechnutého na nástupišti v Pardubicích jsme díky redundanci schopni vysoudit, že se s velkou pravděpodobností bude jednat o vlak z České Třebové.

Na práci Shannona a Weavera (tedy na propracování v podstatě lineárního modelu komunikace) navázali především G. Gerber, který zdůraznil vazbu sdělení na "skutečnost", o které "promlouvá", a H. Lasswell, který akcentoval "účinnost" komunikace, ale jinak v podstatě verbálně aplikoval model Shannona a Weavera na oblast masové komunikace:

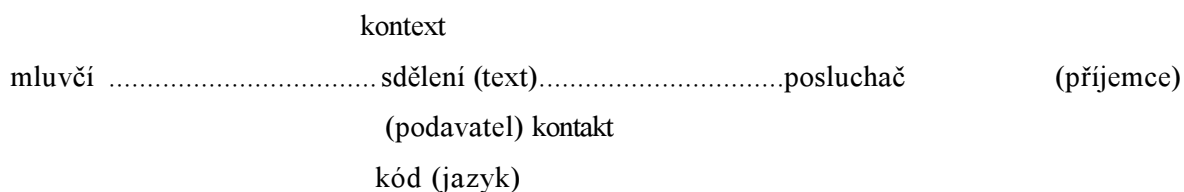
*Kdo říká co
jakým kanálem komu
s jakým efektem?*

Nelineární model komunikace se pokusil v roce 1953 načrtnout T. Newcomb. Vyšel z představy trojúhelníku, jehož vrcholy jsou:
podavatel (A)

příjemce (B) výsek sociálního prostředí (X)

Tento model je vzájemně provázaný systém. Změní-li se jeden komponent, změní se i ostatní, změní-li se vztah jednoho komunikátora k X, změny se vztah druhého komunikátora k X, nebo k prvnímu komunikátorovi. Na Newcomba pak navázali B. Westley a M. MacLean, kteří se soustředili na aplikaci Newcombových představ do oblasti masové komunikace.

Teorie komunikace tedy studuje obecné zákonitosti přenosu informací a jejich praktického využívání v přesně určených podmínkách. Jistým pojítkem mezi oběma přístupy (lineárním i trojúhelníkovým), který navíc využívá poznatků pražské jazykovědné školy (K. Bühler), je Jakobsonův model, jenž se snaží překlenout propast mezi studiem procesů (lineární pojetí) a studiem významů (sémantické pojetí). R. Jakobson se soustředil na strukturní a funkční model komunikační situace. Jeho model obsahuje šest složek: mluvčího (podavatele), posluchače (příjemce), zprávu, kontext, kontakt a kód (jazyk). Nutnými součástmi komunikační situace, které ovšem bývají vyčleňovány z komunikační situace, protože stojí mimo vlastní komunikační aktivitu, jsou zpětná vazba (komunikace je tedy činností interaktivní) a zaměření (set, Einstellung), které umožňuje dostat některou ze šesti složek do dominantního postavení. V základním modelu komunikační situace jsou složky uspořádány tak, že osa mluvčí (podavatel) - sdělení - posluchač (příjemce) je základem dění v komunikační situaci, zatímco kontakt, kód a kontext vytvářejí podmínky, za nichž toto základní dění probíhá. V krajním případě neexistence některé z těchto podmínek je přenos informací znemožněn, nebo podstatně ztížen. Schematicky vypadá komunikační situace takto:

Teorie komunikace analyzuje různé komunikační situace probíhající v konkrétních podmínkách. Je zřejmé, že existuje podstatný rozdíl v tom, zda do obecného schématu dosadíme běžný rozhovor (mluvčí a posluchač jsou lidé, popř. skupiny lidí, sdělení je ústní, komunikace probíhá v přímém kontaktu a popsatelem kontextu, společným kódem je přirozený jazyk), nebo zda jedním ze zúčastněných je stroj (mluvčí-podavatel a posluchač-příjemce jsou buď stroj, nebo člověk, protože si své role střídají, sdělení je písemné, komunikace probíhá v přímém kontaktu a popsatelem kontextu, které však mají pro oba "zúčastněné" zcela rozdílnou významovou hodnotu, a společným kódem je např. programovací jazyk fortran).

Tím, že teorie komunikace takto rozčlenila proces komunikování, umožnila prognózovat komunikační situace dosud neexistující. Tak např. podrobné studie o budoucích možných komunikačních situacích byly vypracovány pro výzkum vesmíru. Psi jejich pozdějším realizování

dostávala teorie komunikace důležité korektivy. V krajních podmínkách lidského zatížení se totiž ukázalo, že je třeba pracovat s limitními i rezervními vlastnostmi osob, které do komunikace vstupují. A tak do teorie komunikace vstoupily výrazné faktory psychologické a sociální. Vedle těchto faktorů se s rozvojem mikroelektroniky dostává do teorie komunikace i výrazný faktor technický. V plně automatizovaných provozech je efektivní a bezporuchový přenos informací velmi důležitou součástí výroby. Až do vzniku těchto výrob se informace šířily do jisté míry nápodobou komunikování mezi lidmi. V automatických provozech již napodobování lidského komunikování není efektivní, a proto teorie komunikace optimalizuje přenos informací i v těchto podmínkách. Své specifické rysy má i masová komunikace (viz Masová komunikace).

Základního komunikačního schématu lze také využít k názornému vyčíslení funkcí, které kód použitý ke komunikaci (tedy i - či především přirozený jazyk) plní. Dobře víme, že tématem rozhovoru se mohou stát různé věci. Můžeme zaměřit svou pozornost v projevu na počasí, fotbal, výši platu a učinit z nich téma rozhovoru ("tematizovat" je). Můžeme také tematizovat některou ze složek komunikačního schématu, a tím zároveň definovat některou z funkcí přirozeného jazyka. Jazyk při zaměření na vnější kontext plní funkci sdělovací, při zaměření na posluchače plní funkci apelovou, při zaměření na mluvčího funkci expresivní, při zaměření na sdělení, text, jeho vnitřní vlastnosti, funkci poetickou (estetickou), při zaměření na kontakt funkci fatickou a při zaměření na kód funkci metakódovou, metajazykovou. Tím také teorie komunikace pomohla lingvistice přesněji klasifikovat funkce jazyka, jejich kombinace a vzájemné vztahy. Schematicky můžeme soubor funkcí, které plní přirozený jazyk, znázornit takto:

sdělovací

expresivní .....poetická (estetická)..... apelová

TEORIE VERBÁLNÍ KOMUNIKACE

Lidské dorozumívání, procesy komunikace mezi lidmi, které jsou základem jejich společenského styku a společných činností, probíhají v různých *komunikačních situacích*; každou z nich lze charakterizovat jedinečnou konstelací faktorů, jako je počet účastníků komunikace, jejich sociální a komunikační role, vztahy mezi nimi, prostor, v němž se komunikace uskutečňuje, situování jednotlivých předmětů v něm a jejich význam pro průběh komunikace, časové zařazení komunikace a charakteristika jejího průběhu v čase (doba trvání atd.). Celý průběh komunikace, jak se pod vlivem těchto složek komunikační situace utváří, nazýváme *komunikační událostí* (jindy též *řečovou událostí* nebo komunikačním *aktem*). Nejrůznější modely a schémata komunikačních událostí, vznikající v rámci různých koncepcí, jsou většinou odvozena z technických, kybernetických modelů vytvořených

teorií komunikace a teorií informace (zejména ze základního schématu C. E. Shannona a W. Weavera), které zachycují přenos informačních signálů mezi vysílajícím a přijímajícím zařízením. Základní komponenty modelu samozřejmě platí i pro dorozumívání lidské - to se ovšem uskutečňuje hlavně prostřednictvím maximálně rozvinutého, komplexního znakového systému, jakým je přirozený jazyk; a navíc tu nejde jen o mechanický přenos věcných faktů, určitých informačních jednotek, ale o dorozumívání kreativní, při němž jsou sdělovány i postoje, přesvědčení, touhy a přání, city a pocity...

V komunikaci *někdo někomu něco* sděluje - a samozřejmě v určitém prostředí a pomocí určitých prostředků. Dále budeme věnovat pozornost těmto **základním složkám komunikačních modelů**. (Srov. k tomu mj. Hausenblas, 1973a, Kořenský - Hoffmannová - Jaklová - Müllerová, 1987.)

1. Subjekty účastníků komunikace - se svými osobními vlastnostmi, znalostmi a zkušenostmi, momentálním psychofyzickým stavem, vzájemnými vztahy a sociálními rolemi (učitel - žák, lékař - pacient aj.). V průběhu komunikační události se někdy střídá aktivní a pasivní podíl jednotlivých účastníků na komunikaci; podle toho rozlišujeme komunikační události monologické a dialogické. (Viz k tomu i heslo *Analýza diskurzu*.) *Monologická* komunikační událost je založena na souvislém řečovém jednání jediného aktivního subjektu; další subjekty buď nejsou přítomny, nebo se účastní zcela pasivně. Naproti tomu v průběhu *dialogické* komunikační události se aktivní a pasivní komunikační chování u jednotlivých účastníků s relativní pravidelností střídá. Z této diference vyplývá i rozlišení komunikačních rolí subjektů. Aktivní účastník mluveného dorozumívání bývá nazýván *mluvčím*, aktivní účastník komunikace písemné *autorem*; jejich "pasivními" protějšky jsou *posluchač*, resp. *čtenář*. Vedle toho bývá "pasivní" účastník komunikační události označován jako *adresát*; neutrální označení *příjemce* volíme tehdy, když komunikace není zjevně zaměřena na určitého adresáta, nebo když "pasivní" účastníci komunikace nejsou totožní s původním adresátem. To je při písemné komunikaci poměrně běžné: odborný text se může dostat do rukou laika; literaturu určenou dětem čtou i dospělí; bulvární tiskovina může zabloudit k serióznímu konzervativnímu čtenáři; a též osobní dopis můžeme dát někomu přečíst, nebo se může dostat do nesprávných rukou... Subjektové obsazení komunikační události se může i dále komplikovat - např. tehdy, je-li *mluvčí* profesionál, oficiálně pověřený mluvit v zastoupení jiné osoby. Objevují se i další termíny: poměrně časté jsou *produktor a recipient* (a další varianty těchto termínů), pro mluvčího a autora lze použít i souhrnné označení *podavatel* atd. (O vnitrotextových subjektech viz heslo *Literární komunikace*.)

Každý účastník mezilidského dorozumívání od dětství permanentně získává četné komunikační zkušenosti; v důsledku toho disponuje rozsáhlým souborem dorozumívacích prostředků, pravidel, zvyklostí a norem jejich užívání, který bývá označován - podle D. Hymese - jako **komunikační kompetence**. Jádrem komunikační kompetence je systém prostředků *jazykových*; kromě něho se však v komunikaci často uplatňují i prostředky jiných znakových soustav *neverbálních* (v mluvené komunikaci zvláště mimika, gesta, pohyby; v písemné komunikaci písmo a další grafické prostředky). Komunikační kompetence představuje potenciál, z něhož vždy vybíráme prostředky, které jsou

v souladu s charakterem situace, které považujeme za adekvátní vzhledem k našemu cíli a záměrům, za vhodné vzhledem k adresátovi; výsledkem tohoto výběru - i když někdy nepříliš uvědomělého - je pak styl našeho jazykového projevu.

Pokud své sdělení adresujeme jedinému příjemci, můžeme většinou poměrně dobře odhadnout jeho komunikační kompetenci a přizpůsobit podle toho styl svého projevu tak, abychom dosáhli u adresáta porozumění. U mnoha typů komunikačních událostí (přednáška, divadelní představení, kniha nebo článek, reklama, diskurz masmédií) však musíme počítat s kolektivním příjemcem, s početnějším publikem. Zde úspěch našeho sdělení výrazně záleží na tom, zda dokážeme odhadnout znalosti a předpoklady (nejen komunikační), kterými naše publikum disponuje a které s námi sdílí; zda se nám podaří svůj projev vhodně umístit do této interpersonální dimenze. Vědec, který zná publikum své přednášky, může pracovat s mnoha presupozicemi (fakty, které všichni společně považují za platné), nemusí vše podrobně vysvětlovat. Horší je např. úloha rozhlasového disc jockeye, který se obrací k anonymnímu, pravděpodobně značně heterogennímu publiku. Většinou má vypracovanou řadu technik, kterými se s touto situací vyrovnává (s menším nebo větším zdarem): udržuje fiktivní kontakt s posluchači tím, že je oslovuje, zdraví, obrací se na ně s otázkami, předchází jejich možným námitkám; pomocí zájmen (inkluzivní *my*: *my všichni si led'poslechneme...*) a dalších výrazů iluzivně ruší distanci mezi sebou a publikem, simuluje sounáležitost; publikum nadšeně chválí, obrací se zástupně k někomu z nich; snaží se o neformální, přátelské, až familiární vyjadřování atd. Tak postupně formuje svůj osobitý styl, kterým si získává a udržuje zájem publika.

2. Komunikační médium, tj. materiál, kterým se sdělení přenáší - především prostředky *zvukové a grafické*. Výběr ze systémových prostředků, který v každé komunikační situaci provádíme, je médiem **silně** ovlivněn: u mluveného projevu máme k dispozici intonaci, hlasitost, tempo řeči; u písemného nikoli, ale můžeme podtrhávat, užívat různých typů písma atd. Řada situací je pevně spojena s jedním nebo druhým z hlavních médií. Médium mluvené komunikace je však vlastně i celé lidské tělo (nejrůznější informace jsou přenášeny pomocí gest, mimiky, pohybů).

Termíny **médium** a **komunikační kanál** bývají někdy užívány synonymně, nediferencovaně; jindy se však obě složky komunikačního aktu rozlišují. U technických informačních systémů se kanálem myslí cesta, kterou prochází signál mezi vysílacím a přijímacím zařízením. Podle toho jsou v případě mluvené komunikace médiem zvuky, kanálem např. telefonní vedení; v případě sdělení psaného či tištěného je médiem písmo (resp. tisk) a kanálem stránka papíru, knižní svazek atd. Moderní technologie samozřejmě umožňují i jiné způsoby záznamu a přenosu sdělení; např. televize a film představují komplexní média, která užívají zároveň více kanálů (pro přenos zvuku i obrazu). Naopak v komunikaci, jejímž kanálem je telefonní vedení, funguje jako médium pouze zvuk - proti tzv. komunikaci face-to-face - ochuzený o výrazové prostředky neverbální. Ostatně i v osobních rozhovorech funguje řada kanálů: kromě prostředků auditivních a vizuálních někdy i taktilní (tj. vzájemné dotyky).

Během přenosu sdělení se mohou v kanálu vyskytnout různé rušivé zvuky, tzv. *šumy*, které dorozumění ztěžují: známe to z telefonních hovorů, z nádražních hlášení, která od nepaměti vynikají nesrozumitelností, aj. Časté jsou i rušivé momenty vizuální povahy - "duchy" na televizní obrazovce, špatná kvalita tisku v novinách. Překážkami vzájemného porozumění se mohou stát i některé vlastnosti sdělení samého (víceznačnost, neobvyklý způsob formulace aj.), i osobní situace adresáta (nesoustředěnost, rozčilení...). Ve všech těchto případech - přes "šumy" a další rušivé vlivy - k dorozumění může dojít a většinou dochází. Zásahu na tom má přirozená *redundance* verbálních sdělení: většinou sdělujeme víc, než je nezbytné, svá sdělení nebo jejich části opakujeme, opravujeme, parafrázujeme, užíváme paralelně prostředků verbálních a neverbálních atd. Adresát si tak může i ty úseky našeho sdělení, které nezachytil nebo jim neporozuměl, bez problémů z kontextu doplnit. Protějškem *redundance* jako vlastnosti sdělování je *entropie*: redundantní sdělení se vyznačuje -vzhledem k počtu užitých znaků - nízkou informační hodnotou a vysokou prediktabilitou (v průběhu komunikace brzy a do značné míry odhadujeme, předvídáme, co nám bude sděleno), zatímco entropie znamená vysokou informační hodnotu a nízkou prediktabilitu (např. u náročných uměleckých textů).

K tomu, aby mluvčí nebo autor zjistil, zda jeho sdělení dospělo k adresátovi (i přes případné šumy), zda mu adresát porozuměl a zda tedy podle potřeby může ve sdělování pokračovat, je důležitá tzv. *zpětná vazba* (používá se zde termínů *feedback*, *back-channelling*). Posluchači mluveného projevu většinou během příjmu sdělení dávají drobnými reakcemi najevo, zda pozorně poslouchají, či zda je sdělení nezajímá, zda rozumějí, nebo nerozumějí; užívají k tomu gest, mimiky a zvuků typu *hm*, *no*, *jo*, *aha*, *myslíš? vážně? neříkej* apod. Mluvčí zaznamenává, "monitoruje" tyto reakce a podle nich může přizpůsobovat svůj projev (tj. jeho obsah i vyjadřovací prostředky) potřebám posluchačů. Nadmíru důležité je to zejména v telefonických rozhovorech: jakmile posluchač po delší dobu nesignalizuje žádnými zvuky svou - byť i v té chvíli pasivní - účast na komunikaci, následuje obvykle znepokojený dotaz mluvčího "*Jsi tam ještě?*" Ostatně delší mlčení bez jakýchkoliv signálů je příznakové i v běžném dialogu (*face-to-face*). Výhodu zpětné vazby mají - ve srovnání s filmem, televizí - tvůrci divadelního představení, kteří mohou sledovat mimiku diváků, jejich smích, délku a intenzitu potlesku. Nejmenší možnost zpětné vazby mají autoři psaných textů (novináři, spisovatelé) - těm zbývají pouze dopisy čtenářů, případné besedy atd.

3. Dalším závažným komponentem komunikační události je **kód**, tj. systém znaků, který slouží přenosu sdělení mezi mluvčím/pisatelem a adresátem, či přesněji systém pravidel, která přiřazují znakům významy. Dominantním kódem lidského dorozumívání je samozřejmě přirozený jazyk, tj. kód verbální; přenosu významu se zde však účastní i znakové systémy *neverbální*. (Interakci verbálních a neverbálních prostředků věnuje v poslední době značnou pozornost *analýza diskurzu a konverzační analýza*. Zde viz i heslo *Sémiotika*.) Někdy bývají rozlišovány neverbální prostředky

nevokální (gesta, mimika, pohyby) a *vokální*. V souvislosti s neverbálními prostředky vokálními se objevuje termín *parajazyk* (ev. prostředky *paralingválni*): ten v některých pojetích zahrnuje i prostředky *prozodické* (intonace, pauzy, tempo řeči, hlasitost, tón hlasu), jindy pouze drobné nefonematické zvuky, které přenášejí hlavně postojové významy (souhlas, odpor, zrudnutí) a podílejí se např. na zprostředkování zpětné vazby mezi mluvčím a publikem. Někteří autoři však i gesta a mimiku zahrnují pod *parajazyk*; terminologický úzus je tu značně rozkolísaný.

4. Sdělení (*message*), **text**, **diskurz** (o užívání obou termínů viz heslo *Analýza diskurzu*), někdy též **komunikát**. jde o informaci produkovanou mluvčím/autorem prostřednictvím určitého kódu a přenášenou pomocí určitého média a kanálu k příjemci.

5. Jevy, o nichž se komunikuje, věcné obsahy a jejich souvislosti, samozřejmě i myšlenky, názory, city, pocity, postoje, hodnoty, přání, tužby, přesvědčení; tedy cokoli z mimojazykové (ale i jazykové) "**skutečnosti**", k čemu text referuje.

Model vlastního **průběhu** komunikační události je pak založen na jednotlivých aktivitách účastníku:

A) Fáze produkce, vytváření komunikátu:

- a) Produktor myšlenkově zpracovává určitý obsah a přiřazuje mu významy (prvky kognitivní, sémantické).
- b) Produktor přiřazuje zvoleným významům prostředky výrazové.
- c) Produktor vysílá akustický nebo vizuální signál směrem k adresátovi tj. dochází k přenosu nositele sdělení v prostoru, ev. i k činnostem zaměřeným na dlouhodobé uchování fixované podoby sdělení (zvukové nebo grafické) v čase.

B) Fáze recepce, příjmu:

- a) Recipient přijímá akustický nebo vizuální signál.
- b) Recipient (na základě konvencionalizovaných prostředků, které jsou součástí jeho komunikační kompetence) segmentuje přijatý signál a přiřazuje jednotlivým segmentům významy.
- c) Recipient provádí obsahovou interpretaci přijatého sdělení. (Srov. Kořenský, 1988.)

V souvislosti s produkcí a recepcí se používá také termínů *kódování a dekodování*, které mají spíše technické konotace a týkají se hlavně dílčích fází, kdy dochází ke vzájemnému přiřazování zvuků (výrazů) a významů. K recepci se vztahují také termíny *percepce a interpretace*; percepce se týká spíše dílčí fáze fyzického (smyslového) příjmu materiálních signálů, zatímco interpretace fáze směřující od významu jednotlivých prostředků k obsahu a smyslu sdělení. (Srov. též heslo *Interpretace literárních textů*.) Jednotlivé dílčí fáze (kódování a přenášení signálu, nebo dekodování a interpretace) se přitom-zvláště u spontánní mluvené komunikace - neustále prolínají, a stejně tak se prostupují i produkční a recepční procesy. Vztah mezi produkcí a recepcí býval někdy považován i za symetrický zrcadlový; při detailnější specifikaci komunikačního modelu však je zřejmé, že jde o relaci silně asymetrickou. je to způsobeno už taktem, že zdaleka nelze ztotožnit to, co produktor zamýšlí sdělit, to, co explicitně signalizuje, a to, co ve skutečnosti sděluje recipientovi, resp. co recipient

vyrozumívá. Sdělení přece bývá často víceznačné (např. proto, že produktor při kódování užívá paralelně různých znakových systémů) a umožňuje velmi odlišné interpretace.

Na různých podobách komunikačního modelu jsou založeny také stále znovu vznikající klasifikace jazykových funkcí. Klasický *Organonmodell* K. Bühlera (1934) je modelem triadic třem hlavním komponentům komunikace (*Ausdruck* ve vztahu k mluvčímu, *Appell* ve vztahu k adresátovi, *Darstellung* ve vztahu k obsahu sdělení) přiřazuje tři funkce: *expresivní*, *konativní* (*apelativní*) a *referenční* (*deskriptivní*). Pražská škola (s níž Bühler svého času spolupracoval) hlavně v pracích J. Mukařovského doplnila tuto triádu o funkci *estetickou* (tj. zaměření na sám znak). Snad největší ohlas pak zaznamenalo další rozšíření tohoto modelu R. Jakobsonem (1960; čes. překlad 1995). Také Jakobson přiřazuje mluvčímu (autorovi) funkci *emotivní*, adresátovi funkci *konativní* a obsahu sdělení, resp. kontextu funkci *referenční*. Nežřídka se ovšem v promluvě kombinuje více funkcí, např. funkce emotivní + konativní: mluvčí vyjadřuje své emoce, postoje, stavy, ale zároveň apeluje na adresáta, snaží se u něho dosáhnout určitého účinku (pomocí otázek, příkazů spod.). Pražskou školu Jakobson (jeden z jejích hlavních představitelů) následuje ve vyčlenění funkce *poetické* (pro "zaměření na znak sám"). Dále pak doplňuje komunikační model o dva další základní členy: kód a kontakt.

Zaměřením na kód se vyznačuje funkce *metajazyková*. Metajazyk je znakový systém, kterým se vyjadřujeme o jiném znakovém systému (jazyku-objektu); patří sem nejen speciální systémy logické a symbolické, ale i ty pasáže z běžné řeči, kdy se snažíme definovat význam slova, upozorňujeme na zvláštní výslovnost, na neběžné slovo, na dvojznačnost výrazu atd. (včetně charakteristických spojení *Upřímně řečeno...; Přesněji řečeno...; Abych tak řekl...*). Podobně *metakomunikací* se myslí nejčastěji "komunikace o komunikaci", tj. výrazy a výpovědi, které průběh komunikace (zejména té právě probíhající) komentují, podílejí se na organizaci komunikace, signalizují porozumění či nepochopení.

Zaměření na kontakt, na vztahy mezi účastníky komunikační události je příznačné pro funkci *fatickou*. Termín *phatic communication* pochází od antropologa B. Malinowského a používá se především pro společenskou konverzaci s nepatrnou informační hodnotou, jejímž jediným cílem a smyslem je vytvářet a udržovat kontakt účastníků, zabránit mlčení, udržet komunikační kanály otevřené. Jde o pasáže z informačního hlediska značně redundantní, jako jsou výměny pozdravů a různých zdvořilostních formulí, konverzace o zdraví nebo o počasí... Uplatňuje se tu množství desémantizovaných kontaktních výrazů, které pomáhají např. dostat se ke slovu, udržet si slovo, signalizují zpětnou vazbu apod. (*viš, poslyš, poslouchej, podívej se, počkej...*; anglické *well, I knoty, you mean,...*).

Široce využívaný a citovaný je i model M. A. K. Hallidaye (1973 aj.), v němž funkci konativní a expresivní/emotivní odpovídá funkce *interpersonální*, funkci referenční tzv. funkce *ideační* (*ideational*), a k tomu je připojena funkce *textová* (*textual*). Jako poslední pak zmíníme ještě obecnou

teorii jazykových funkcí **K. Poppera** (1972), která se snaží postihnout i vztah mezi komunikací lidskou a zvířecí: dvě nižší funkce (expresivní a signalizační) jsou lidem a zvířatům společné, zatímco dvě vyšší (deskriptivní a argumentační) se týkají pouze lidského světa.

Ze zájmu o jazykové funkce vznikla v pražské škole i klasifikace *funkčních stylů* vypracovaná B. Havránkem, která se stala základem pražské funkční stylistiky. V původní Havránkově klasifikaci (1932) byly funkce komunikativní, prakticky a teoreticky odborné a estetické přiřazeny *funkční jazyk*: hovorový (konverzační), pracovní (věcný, jednací), vědecký a básnický; později byla tato označení autorem přenesena na funkční styly. (Proti jazyku nebo stylu básnickému stály ostatní - jako jazyky resp. styly *prostě sdělovací*.) Havránkovi žáci a další autoři pak postupně přicházeli s návrhy jak tuto klasifikaci základních funkčních stylů rozšířit: dost pevné místo v doplněné soustavě zaujal styl publicistický (i přes nesmírnou různorodost svých prostředí); výrazný se zdá být i styl řečnický; byla předložena též řada přesvědčivých dokladů o specifitě stylu úředního (administrativního), učebního, uváděn byl i styl esejistický atd. Na obdobném principu (přiřazování jazykových prostředků dominantním funkcím jazykového projevu) byla ostatně zformována i Hallidayova *register stylistics* (srov. heslo *Typologie textů*).

Spojení mezi teorií verbální komunikace a stylistikou se tedy uskutečňuje především přes pojem *funkce*. Součástí naší komunikační kompetence je zřejmě kompetence stylistická, která nám umožňuje volit vhodné výrazové prostředky v souladu s dominantní funkcí projevu; a přesto, že se funkce často kombinují, je velký rozdíl mezi stylem textů, jimž dominuje funkce referenční, expresivní, konativní, kontaktová, metajazyková nebo poetická. Jako "objektivní" i "subjektivní" stylové činitele se ostatně uplatňují i další složky komunikační situace jako záměry a strategie účastníků, jejich sociální role a statuty, jejich osobní vlastnosti a schopnosti atd. V tomto smyslu bývá stylistika, která se opírá o komunikační model a respektuje v celé šíři komunikační faktory, nazývána také *komunikační stylistikou* (Sowinski, 1991). A navíc někteří procesuálně zaměřeni stylistikové nevidí ve stylu fixní vlastnost textu, ale pouze jeho "virtuální kvalitu" (Spillner, 1974), která musí být teprve rekonstruována aktivitou čtenáře v komunikačním procesu.

SOCIÁLNÍ KOMUNIKACE

Komunikujeme-li s druhým člověkem (ale i sami se sebou), s více lidmi, či dokonce s celými skupinami lidí, děje se tak vždycky nejen pomocí nějakého kódu, ale vždycky také v nějakém konkrétním prostředí, v nějakém **sociálním kontextu**. Význam sociálního kontextu, v němž se komunikace odehrává (a který ji ovlivňuje a je jí ovlivňován), zaznamenaly různé vědní obory - především filozofie, sociální psychologie a lingvistika. Při pokusu vykládat komunikaci v rámci sociálního kontextu si kladly za cíl vysledovat **zákonitosti vzájemného styku ve společnosti**.

Sociální styk se uskutečňuje především pomocí přirozeného jazyka (v mluvené i psané podobě), gesty, mimikou a dalšími doprovodnými sděleními, která se liší podle povahy komunikace (grafika, piktogramy apod.).

Koncepce sociální komunikace vychází z propojení několika různých aspektů fenoménu komunikace. Na jedné straně je komunikace chápána jako *proces*, v jehož rámci se sdělují či vyměňují informace (viz Teorie komunikace), na druhé straně je komunikace brána jako *typ interakce* (ovlivňování). Propojení při nejmenším těchto dvou aspektů (ale i dalších - např. chápání komunikace jako *procesu se znakem a kódem*) vedlo k postupnému ustavování pojetí sociální komunikace (human communication) jako svěbytného vědního oboru, který se zabývá různými typy a způsoby komunikování ve společnosti (Janoušek, 1968).

Snaha klasifikovat komunikační akty vedla k vymezení následujících rovin komunikace charakterizovaných podle povahy vztahu mezi jejími účastníky:

a) intrapersonální komunikace - komunikace, kterou „vede“ jednotlivec sám se sebou. Jedná se o dynamický otevřený komunikační systém, na jehož základě individuum interpretuje data (tedy i dekoduje sdělení „zvenku“ a enkóduje sdělení „ven“), vyhodnocuje informace a připravuje se k rozhodnutí. Jedná se převážně o neurofyzilogickou aktivitu, i když se do této sféry komunikace zpravidla zahrnuje i „mluvení sám se sebou“, tedy operace se zážitky, myšlenkami a událostmi. Některými autory bývá intrapersonální komunikace chápána jako východisko pro ostatní roviny komunikace, neboť na jejím základě se formují zvyky, dovednosti a pravidla, která se pak projevují v komunikování v sociálním kontextu.

b) interpersonální komunikace - komunikace, při které je komunikující jedinec nějakým způsobem *přímo* spojen s dalším účastníkem (nebo účastníky) komunikačního aktu. Všichni účastníci takové komunikace na sebe navzájem nahlíží jako na *individua*. Pod interpersonální komunikací se zpravidla rozumí **dyadická komunikace** a **skupinová komunikace** (někdy také komunikace v malých skupinách).

Dyadická komunikace je komunikace mezi dvěma osobami a může být jak formální, tak neformální. Zahrnuje tedy takové komunikační akty, jako je rozhovor s přítelem u kávy nebo po

telefonu (neformální), či pohovor před přijímáním do zaměstnání nebo rozhovor s nadřízeným (formální).

Skupinovou komunikací se označuje komunikování v tak malých skupinách, že v nich může být splněna základní podmínka pro interpersonální komunikaci: přímý, individualizovaný vztah mezi účastníky komunikačního procesu. Skupinová komunikace může být neformální (několik přátel u stolu v restauraci) ~ formální (zasedání katedry).

c) veřejná komunikace - komunikace, při které je sdělení předáváno tzv. veřejnosti, tj. čtenářům, posluchačům a divákům v nejšířším slova smyslu: od několika osob shromážděných na přednášce až po milióny čtenářů, posluchačů rozhlasu a diváků televize. Podstatné je, že znalost účastníků komunikace není ani vzájemná (diváci někdy ví o „svém“ reportérovi nějaké podrobnosti), ani individuální. V rámci veřejné komunikace je možné rozlišit **veřejnou komunikaci v užším slova smyslu a masovou komunikaci**.

Veřejná komunikace v užším slova smyslu je typem komunikačního aktu, při němž na jedné straně stojí jeden mluvčí (přednášející, popř. podavatel, zahajuje-li např. výstavu někdo jiný než autor) a na druhé straně posluchači (příjemci). Komunikace je přímá, podléhá jednotě místa a času, ale vztah mezi mluvčím a příjemci není individualizován.

Masová komunikace označuje veškeré typy komunikace, při kterých je sdělení distribuováno ve vysokém počtu identických kopií (ve formě výtisků, signálu, magnetické kopie, filmové kopie, letáku, plakátu apod.) k příjemcům, kteří nejsou autorovi (mluvčímu, podavateli) osobně známi (viz Masová komunikace).

MASOVÁ KOMUNIKACE

Termín **masová komunikace** byl převzat z anglického „mass communication“ a označuje proces, v němž **profesionální komunikátoři užívají masová média k rychlému a kontinuálnímu rozšiřování různých sdělení s cílem vyvolat zamýšlené významy v početném a rozrůzněném adresátovi (publiku) a se snahou jej různě ovlivnit**.

Masová komunikace v tomto významu byla umožněna objevem prostředků mnohanásobné reprodukce, přenosu a distribuce sdělení - tzv. masových médií (tisk, později fotografie, bezdrátová telegrafie, filmový záznam, magnetický a elektronický záznam a technologie pro přenos dat apod.). Jinak je pochopitelně snaha o rychlé rozšiřování informací daleko starší (kouřové signály, vybuchované vyhlášky apod.).

Od interpersonální komunikace a veřejné komunikace v užším slova smyslu (veřejné projevy, koncerty, divadelní představení apod.) se masová komunikace odhaduje několika základními rysy:

a) Sdělení zpravidla formuluje profesionální komunikátor, závislý na specifických sociálních institucích. účastníci masové komunikace (podavatel i adresát) mají daleko spíše skupinovou (kolektivní) povahu.

b) Přenos sdělení je zprostředkován určitou technologií produkce i distribuce a je zpravidla kontinuální a rychlý. (Při interpersonální komunikaci zprostředkovává vznik a přenos komunikátu složitější technický prostředek spíš výjimečně - telefon, fax, počítačová pošta).

c) Komunikátoři se obracejí k velkému a diversifikovanému **anonymnímu adresátovi** (publiku, veřejnosti), a tím tedy přinejmenším potenciálně k „masám“. Veřejným sdělením se rozumí sdělení, které je v zásadě přístupné každému. Nikdo není z jeho příjmu záměrně vyloučen.

d) Masová komunikace je až dosud především přenosem, v mnohem menší míře výměnou sdělení. Komunikační proces je zpravidla v podstatě lineární a jednosměrný, komunikátor a adresát si nevyměňují role. Teprve současná elektronická média (např. interaktivní televize, videotext, veřejné databáze a počítačové sítě) umožňují přímou reakci individuálního člena publika na předávané sdělení.

Masová komunikace byla vzhledem k významu svého fungování ve společnosti a nápadnosti svého průběhu předmětem zájmu především sociologie. Když se během poválečných let dvacátého století začala s přibývajícemi teoriemi a modely komunikačních procesů vytvářet koncepce teorie komunikace (resp. sociální komunikace či vědy o komunikaci - *communication science*), začala se i studia masové komunikace postupně začleňovat do tohoto proudu (i když si stále zachovávají značnou samostatnost a úzký vztah k sociologii). Výzkum masové komunikace se soustředil především na tyto oblasti:

(1) fungování institucí zaměřených na užívání prostředků masové komunikace - výzkum se zpravidla soustřeďuje na vnitřní organizaci těchto institucí, jejich vazby k publiku, k dalším institucím, jejich předpokládané a očekávané (a skutečné) role ve společnosti. V případě těch prostředků, které se soustřeďují na produkci a užití sdělení novinářské povahy, jde např. o problém neutrality či „stranění“, ekonomických podmínek, tedy stupně nezávislosti, **způsobu získávání informací a nakládání s nimi** (významný je problém tzv. „gate-keeping“ čili procesu rozhodování o tom, které sdělení bude zveřejněno a které nikoliv) apod.

(2) obsah masové komunikace - zájem je soustředěn na věcný obsah sdělení, která jsou komunikována (přičemž mohou být jak umělecké, tak novinářské, zábavní či odborné povahy), a způsob, jak je sdělení vzhledem ke svému účelu a podmínkám komunikace organizováno a zpracováno. Historicky se jako základní uplatnila metoda obsahové analýzy, leč masově komunikovaná sdělení jsou předmětem zájmu celé řady dalších vědních oborů, především sémiotiky a lingvistiky. Zvláště koncepce strukturalistická a

rozvoj
ní lingvistiky jsou provázeny zvýšeným zájmem o masově mediované Texty, o faktory, které ovlivňují výslednou podobu sdělení, a o prostředky, které si jazyk vytváří k specifickému účelu masového komunikování (jazykověda se zde mohla opřít o poznatky z oblasti veřejné komunikace vůbec - např. rétoriky a stylistiky). Prostředky masové komunikace produkují a mediují nejrůznější

kategorie sdělení - novinářská (žurnalistická, resp. publicistická), reklamní, umělecká apod. Každá kategorie se liší jednak specifickými podmínkami tematického výběru, jednak různou mírou náchylnosti k prefabrikaci textových forem a vytváření norem vztahujících se k podobě komunikátů (tzv. žánry) a konečně i různou mírou očekávání ze strany publika.

(3) publikum a účinek masové komunikace - výzkum soustředěný na tuto oblast se věnuje především **studiu** chování a formování **cílových skupin** masové komunikace (příčemž je zřejmé, že příslušníci těchto skupin se nemusejí jako takoví vůbec vnímat), způsobu, jakým nakládají tyto skupiny se sdělením, která jsou jim mediována, okolnostem hodnocení sdělení, jejich vlivu na publikum a zpětněvazebným procesům. Výzkum se zabývá mj. studiem pohybu masově mediovaných sdělení po distribuci a sledováním jejich významu a hodnocení. Významná je např. **teorie spirály mlčení E. Noelle Neumannové** - proces, který charakterizuje vývoj veřejného mínění ve vztahu ke sdělované skutečnosti a k okolnímu klimatu publika.

Veškeré tyto oblasti jsou rozvíjeny jak v synchronním (zpravidla komparativním), tak diachronním (historickým) studiu.

Masová komunikace je v mnoha ohledech pozoruhodnou a svéráznou oblastí sociální komunikace mající podobu vysoce institucionalizovanou a standardizovanou. Jako projev lidské aktivity se stala předmětem zájmu celé řady myslitelů, kteří se pokoušeli vystihnout vztah mezi prostředky masové komunikace a společností. Významným přínosem do výkladu tohoto problému byly práce **torontské školy** reprezentované v 50. a 60. letech především **M. McLuhanem** a **H. Innisem**, později **L. Febvrem**, **E. Einsensteinem** a dalšími. Jejich práce se soustřeďuje na roli prostředků masové komunikace, a to jak techniky, která je využita, tak obsahů, které mediují -jako nositelů změn v životě společnosti.

V podstatě opačný přístup k hodnocení techniky i obsahu představuje **frankfurtská škola** zkoumající závislost prostředků masové komunikace na společnosti, zvláště na politickém a ekonomickém prostředí. Tento přístup je patrný zejména v pracích **T. Adorna**, **M. Horkheimera** a **H. Marcuse**. Především na obsah a jeho sociální úlohu se soustředili **D. L. Altheide**, **J. H. Altschull** a později **J. B. Thompson**, kteří zkoumají vztah mezi politickou mocí a médii, kulturou a médii a **ideologií** a médii.

Analýzou obsahu a zpracování sdělení se zabývala mj. skupina lingvistů, sociologů a psychologů z university v Glasgow - **Glasgow Media Group** a později **Teun A. van Dijk** a představitelé tzv. **kritické lingvistiky**, např. **R. Fowler**, **B. Hodge**, **G. Kress** aj. Jejich práce se soustřeďují především na sledování úlohy jazyka užívaného masovými médii při ovlivňování postojů recipientů, tedy persuasivní (ovlivňovací, resp. přesvědčovací) hodnota výrazových prostředků a zneužití jazyka pro manipulaci s postoji recipientů..

ANALÝZA DISKURZU

V této přednášce je středem naší pozornosti prostor, který společně a v různých vzájemných vztazích mapují hlavně nové jazykovědné obory, jež jsou z hlediska rozlišování *langue - parole*, resp. *kompetence - performance* zaměřeny na druhý člen těchto „opozic“ - tj. na *parole, performanci*, na užívání jazyka v textech, v dorozumívání. V těchto oborech má centrální postavení pojem *diskurz*; pod střeškové označení analýza diskurzu bývají zahrnovány nejrůznější výzkumy psaných i mluvených textů... Zastavme se nejprve u tohoto pojmu-termínu.

Uživatelé tohoto termínu by se snad v převážné většině shodli aspoň na tom, že se diskurz (angl. *discourse*) vztahuje k užívání jazyka v komunikaci. Tradičně bývá spojován spíše s projevy mluvenými než psanými. Z tohoto hlediska je problematický vztah termínů diskurz a *text*:

a) někdy jsou užívány beze snahy o přesné rozlišení, v podstatě jako synonyma,
b) jindy bývá *text* rezervován pro projevy psané, zatímco *diskurz* pro projevy mluvené,
c) často je diskurz považován za širší pojem, svou extenzí nadřazený pojmu *text*; např. dlouhodobý diskurz o určitém tématu v sobě může zahrnovat řadu textů, které se dostávají do různých vzájemných vztahů (viz dále).

Diskurz v širším a nejčastějším pojetí zahrnuje nejen sdělení (*text*), ale i mluvčího (autora), adresáta sdělení, a bezprostřední i rozsáhlejší situační kontext (jako „integrováný celek textu a kontextu“). V tomto případě je diskurzem nejen běžný dialog (a jeho situační kontext), ale i psané třeba i literární text (včetně komunikace mezi autorem a čtenářem). Mluví se např. o diskurzu politiky, o diskurzu masmédií, o feministickém diskurzu, apod.

Většina autorů, kteří se při užívání tohoto pojmu pohybují v oblasti mluvených projevů, však spíše zdůrazňuje jeho povahu *dialogickou*.

Dialog bývá spojován především s diskurzem *mluveným*, monolog *s psaným*. Mluvené monology však nejsou žádnou vzácností (a mohou mít nejrůznější formy, od velice privátní samomluvy až po připravenou veřejnou přednášku či politický projev). A nesmíme zapomínat ani na psané dialogy, ako je výměna dopisů v pravidelné korespondenci, nebo vyplňování dotazníků a formulářů: ve všech těchto případech se přece střídají repliky různých subjektů, které na sebe navzájem reagují. Mnohdy však rozlišení monologu a dialogu není jednoduchou záležitostí a snad ani není třeba se o diferenciaci za každou cenu snažit.

Vratme se nyní k výchozímu pojmu *diskurz*. Jako analýza diskurzu (*discourse analysis*) v užším smyslu bývá označována konkrétní výzkumná škola, jejíž práce už po dvacet let vycházejí z anglického Birminghamu; zakladatelský význam pro ni mají publikace **M. Coultharda a J. Sinclaira** (Sinclair - Coulthard, 1975; Coulthard, 1977).

Podle vzoru funkční gramatiky M. A. K. **Hallidaye** vybudovali birminghamští tvůrci *discourse analysis* svou hierarchii jednotek pro funkčně strukturní interpretaci dialogické interakce. Klasifikační systém tohoto typu je vhodný zvláště pro diskurzy do značné míry formalizované, založené na dodržování ustálených pravidel; proto je příznačné, že se Sinclair, Coulthard a jejich spolupracovníci dlouho soustředovali výhradně na interakci ve třídě, ve školním vyučování (později pak mj. na dialogy lékaře s pacientem; dnes se M. Coulthard věnuje

hlavně interpretaci diskurzu právního, soudních jednání). Jejich pětičlenná taxonomie vypadá takto:

- nejmenší jednotkou je *act*, koncept spojený s vyjadřováním základních pragmatických funkcí (rozkaz, akceptování aj.);

- vyšší jednotkou je *move*, tj. replika učitele nebo žáka, s funkcí napří otázky nebo odpovědi; může mít i funkci konstrukční (uvedení tématu, upozornění žáků na určitý problém); v jejím rámci může být realizováno více aktů;

- *exchange* je základní jednotkou interakce účastníků dialogu; spojuje v sobě např. pozdrav a odpověď na pozdrav, žádost o informaci a poskytnutí informace, prosbu a slib jejího splnění. Může však jít i o ustálenou strukturu tříčlennou; pro školní vyučování jsou právě příznačné replikové struktury složené z otázky učitele, odpovědi žáka a z učitelovy hodnotící - souhlasné nebo odmítavé reakce (*Ano; Správně; Ne, to nebylo dobře aj.*), tedy z tzv. zpětné vazby (*feedback*);

- většinou dvoučlenné nebo tříčlenné výměny replik (*exchange*) se zapojují do rozsáhlejších sekvencí nazývaných *transaction* (ve vyučování to může být zkoušení, opakování, výklad, sekvence soustředěné k řešení určitého problému);

- na vrcholu hierarchie jednotek pak stojí celá interakce (*interaction*); v konkrétním případě vyučovací hodiny se užívá termínu *lesson*.

Jde tedy o velmi explicitní interpretaci některých typů diskurzů; v jejím rámci se birminghamská skupina vždy zabývala i uplatněním prostředků *neverbálních*, tj. fungováním *gest*, *mimiky* (třeba ve funkci signálů zpětné vazby - učitelovo pokyvnování nebo záporné vrtění hlavou) a prostředků *parajazykových*, resp. *prozodických* (hlasitost, tón hlasu, tempo, rytmus řeči, pauzy, *intonaci*).

(TEORIE) MLUVNÍCH AKTŮ

Tato teorie byla postupně rozvíjena od počátku 60. let - zároveň s dalšími obory (sociolingvistika, psycholingvistika, textová lingvistika aj.). Základní impulzy, které k jejímu rozvoji poskytl filozof jazyka J. L. Austin (soubor přednášek *How to Do Things with Words*, 1962), byly pak v rozsáhlé teoretické syntéze představeny **J. R. Searlem**.

Teorie mluvních aktů začlenila činnosti spjaté s užíváním jazyka do kontextu ostatních *činností a jednání*; zaměřila pozornost na to, že užíváním jazykových znaků něco činíme, sledujeme určitý účel, způsobujeme změny kontextu a skutečnosti. Začala se detailně zabývat tím, jak diferencované funkce jazyk plní: užíváme ho k tomu, abychom poskytli informaci, něco přikázali nebo o něco poprosili, stěžovali si nebo se omluvili, přísahali, přesvědčili někoho o něčem, abychom vyjádřili své city a pocity - ale třeba i k předpovídání počasí, k oficiálnímu prohlášení, k psaní románů, básní a dramát atd. Užívání jazyka je jednáním zaměřeným k určitému cíli a vyvolává určité efekty, účinky; proto je v centru pozornosti *záměr, intence* mluvčího (autora). V rámci tzv. mluvního (*řečového*) aktu Austin rozlišil:

- 1) akt *lokuční* (fyzický akt „saying“, pronesení výpovědi, která má určitou sémantiku, tzv. propoziční obsah, a je zformována v souladu s gramatickými pravidly příslušného jazyka),
- 2) akt *ilokuční* (jednání, které uskutečňujeme tím, že výpověď vyslovujeme: někomu něco *slibujeme, rozkazujeme, někoho urážíme...*),
- 3) akt *perlokuční* (výsledný efekt lokučního + ilokučního aktu, účinky s ním spojené: např. někoho *varujeme* a on opravdu upustí od zamýšlené akce).

Pro celý mluvní akt je totiž zásadně důležité, aby adresát identifikoval intenci mluvčího, aby rozpoznal, jaký *záměr* mluvčí (autor) vyslovením určité výpovědi realizuje. Pokud se identifikace záměru nezdaří (budu-li např. varování nebo výstrahu pokládat za pouhé konstatování), nedojde mezi partnery k porozumění, což může mít závažné důsledky.

Vztahy mezi třemi složkami mluvního aktu jsou však velmi komplikované: jedné pronesené výpovědi (aktu lokučnímu) mohou odpovídat různé ilokuce, víc možných záměrů. Jestliže nám přítel při loučení řekne *Někdy ti zavolám*, realizuje svou výpovědi opravdu slib? Nebo ji používá jen jako konvenční formuli pro uzavření rozhovoru? Řekne-li náš partner *Kouření je škodlivé*, rozpoznáme na základě kontextu, tónu jeho hlasu atd., zda vyslovuje dobře míněnou výtku, varování, či pouhé konstatování. Někdy však může být tato identifikace velmi obtížná; a ostatně už partnerův *záměr* může být neurčitý.

Ani vztah mezi ilokucí a perlokucí není vždy průhledný: můžeme si být vždy jisti, jaké účinky jsme způsobili právě pronesením určité výpovědi? Efekt může být velmi komplexní, bývá výsledkem realizace řady výpovědí; navíc obvykle spočívá v akcích neverbální, mimojazykové povahy, jež není vždy možno jednoznačně přiřadit k jednáním jazykovým. Případy, kde je perlokuce nedílně, přímo spojena s ilokucí, jsou spíše výjimkou: jestliže prezident republiky někoho *jmenuje* velvyslancem, pronesením příslušné jmenovací formule se dotýčná osoba velvyslancem opravdu stává; stejně tak výsledkem formule, kterou pronesl kněz při křtu, je, že dítě od té chvíle nosí určité jméno.

Významným komponentem teorie mluvních aktů je stanovení určitých *podmínek*, které musí být splněny, aby výpověď (jakožto mluvní akt, jednání) splnila svůj cíl, realizovala intenci mluvčího. Je zřejmé, že oddávat lidi je možno jenom v určité situaci (všichni víme, jaké množství parametrů musí být splněno, aby mohla zaznít formule *Prohlašuji vaše manželství za uzavřené*. Dále je nezbytné, aby v patřičném sociálním kontextu pronesla příslušnou formuli osoba vybavená potřebnou autoritou, společenským statutem, oficiální funkcí atd. (kněz, státník, soudce apod. - nemůže každý oddávat, křtít, vyhlašovat války...). Tyto podmínky mají ovšem svůj specifický charakter v různých kulturách: často bývá uváděn příklad, že ve společnostech a kulturách našeho typu nestačí pronést formuli *Timto se s tebou rozvádím* a partnera beze všeho opustit, resp. vyhnat - zatímco v jiných společenstvích tato formule (podle rituálu několikrát opakovaná) úplně stačí, aby se muž zbavil manželky (ev. jedné z manželek). Searle tyto podmínky podrobněji specifikoval a uvádí:

- 1) podmínku *propozičního* obsahu: chce-li mluvčí adresáta varovat před určitou událostí, která by mohla v budoucnu nastat, je propozičním obsahem výpovědi označení této události;
- 2) podmínky *přípravné*: v případě varování a) mluvčí si myslí, že tato událost není v zájmu adresáta, b) mluvčí si myslí, že adresát zřejmě neví o tom, že tato událost může nastat;
- 3) podmínky *upřímnosti*: varující věří (je přesvědčen), že událost není v zájmu adresáta (nepočíná-li si falešně, nechce adresáta odradit od něčeho, co by mu ve skutečnosti mohlo prospět);
- 4) „*essential conditions*“: v tomto případě asi podmínka, že mluvčí chce adresáta opravdu varovat; jindy např., že chce dodržet svůj slib, atd.

Při splnění těchto podmínek může být mluvní akt úspěšně realizován.

Vyskytují se však i výpovědi, kdy mluvčí sice něco říká, přitom však *miní*, *implikuje* něco zcela jiného, než čemu by nasvědčovalo jazykové ztvárnění jeho výpovědi. Tak např. otázka *Můžete mi prosím říci, jak se dostanu na nádraží?* nemá funkci otázky; neptáme se, zda adresát může/je schopen či ochoten nám informaci podat, ale vlastně ho *žádáme*, *prosíme* o tuto informaci. Slovně realizovaná ilokuce tedy neodpovídá naší intenci; vlastně realizujeme jeden ilokuční akt prostřednictvím aktu jiného. Podobně může konstatování *To jídlo je studené* znamenat stížnost, ev. žádost o přinesení jiného, teplého pokrmu; obligátně uváděné konstatování *Tady táhne* je žádostí o zavření okna apod. Motivací těchto nepřímých mluvních aktů je velmi často *zdvořilost*; v určitých typech situací, kdy se ze zdvořilosti, ohleduplnosti apod. nechceme nebo nemůžeme vyjádřit přímo, je tento způsob jednání konvencionalizovaný a za normálních okolností adresát nebude uvažovat o „doslovném“ významu (otázka?), ale s pomocí svých znalostí příslušných konvencí snadno vyvodí význam implikovaný (žádost, výzva). Podobně je tomu u tzv. *řečnických otázek*, kdy rovněž intenci mluvčího není otázka.

PRAGMATICKÁ LINGVISTIKA

Označení *pragmatická lingvistika (pragmalingvistika)* v širším smyslu zahrnuje všechny lingvistické obory, s nimiž byly od 60.-70. let 20. století překročeny limity dosavadního typu popisu jazyka; obory, které se místo koncentrace na jazykový systém, *langue, kompetenci* zaměřily na *parole, performanci, užívání jazyka* a které vykročily za hranice věty do oblasti nadvětné, směrem k textu, diskurzu, kontextu... Pragmatickou lingvistiku (nebo *lingvistickou pragmatiku*) v užším smyslu však můžeme- vedle sociolingvistiky, textové lingvistiky a dalších disciplín - považovat i za jeden z těchto oborů.

Iničiační roli v rozvoji pragmatické lingvistiky pak sehrála právě *teorie mluvních aktů*, která výrazně postoupila směrem k užívání jazyka svým zaměřením na funkce výpovědi, na uskutečňování záměrů mluvčích, na jednání, která jsou prostřednictvím výpovědi realizována.

Teorie mluvních aktů a různé teorie řečových jednání připravily půdu postupujícím snahám vykládat strukturu textu včetně jeho pragmatické dimenze, tj. významů spojených s komunikační situací, se vztahy mezi mluvčím, adresátem a textem. Ať už chápeme situaci jakkoli široce (jako bezprostřední situaci určitého diskurzu, jako širší společenský kontext, jako sociálně kulturní pozadí komunikace; můžeme do ní zahrnout i společné znalosti a předpoklady uživatelů), je situace pro lingvistickou pragmatiku klíčovým pojmem, je zdrojem všech „pragmatických významů“. Jazyka užíváme v různých situacích; jako uživatelé jsme součástí situace a zároveň jsme jí ovlivňováni; pro náš úspěch při dorozumívání je rozhodující, zda jsme zvolili vhodný, situačně adekvátní způsob vyjádření; na základě situačních faktorů ani nemusíme některé významy explicitně vyjadřovat, atd. Volbu situačně vhodného vyjádření (včetně volby jazykové variety, určitého stupně formálnosti atd.) nám umožňuje naše *kunikační kompetence*.

Nejjednodušší definice pragmatiky zní „studium užívání jazyka“, další definice ji pak definují jako studium „vztahu jazyka a kontextu“, nebo „schopnosti uživatelů adekvátně spojovat výpovědi s kontextem“ atd. Logicky ji tedy zajímají také hlavní hodnoty vznikající mezi účastníky komunikace a komunikační situací: *cíle a záměry* účastníků; *strategie* vedoucí k jejich splnění; *funkce* jejich výpovědi a dalších textových jednotek; a jejich *postoje* atd.

Zvláště složitý je však sám vztah *sémantiky a pragmatiky*. Lze říci, že *sémantika* se speciálně zajímá o vztah významu „doslovného“ (explicitně vyjádřeného jazykovými prostředky) a *pragmatika* významu *zamýšleného, implikovaného*. Pragmatika se tedy na rozdíl od sémantiky neptá „Co to znamená?“, nýbrž „Co tím myslíš?“

Na základě těchto úvah o předmětu lingvistické pragmatiky můžeme nyní uvést aspoň některé konkrétní jevy, které stojí v popředí jejího zájmu;

Úspěšná komunikace je možná pouze při dodržování tzv. konverzačních maxim, které jsou založeny na principu *spolupráce, kooperace*. Tento princip lze zjednodušeně postihnout požadavkem „spolupracuj s partnery“, resp. „formuluj své repliky právě tak, jak to příslušný moment v dialogu vyžaduje“.

1) Maxima *kvantity*: „řekni dost“ (ne méně, než je momentálně třeba), a „neříkej víc, než je nezbytné“ (v dané chvíli, pro bezprostřední účely). Odpovídáme-li tedy např. na otázku, měli bychom tazateli poskytnout požadovanou informaci, nikoli však už množství zbytečných detailů. Tuto maximu však evidentně porušujeme např. při každé *fatické*

komunikaci, zdvořilostních hovorů o počasí, zdraví atd. Celý tento typ komunikace by byl z hlediska maximy kvantity (dodržet a nepřesáhnout nutnou míru informativnosti) nadbytečný; zdaleka však není zbytečný z hlediska udržování a rozvíjení sociálních kontaktů.

2) Maxima **kvality**: „nelži“ (neříkej nic, o čem víš, že to není pravda), „neříkej nic, pro co nemáš dostatečné důkazy“. I toto pravidlo často porušujeme - někdy je přece v zájmu věci říci i to, co zatím není dostatečně ověřeno; různé drobné „zbožné lži“ mohou být i vysoce etické, jsou-li motivovány zdvořilostí, šetrností k adresátovi. Stranou necháme porušování této maximy v taktikách a strategiích užívaných v politice, publicistice atd. Působení maximy kvantity a kvality se v komunikaci neřídka propojuje: např. odpovíme-li na otázku *Kdy má teta narozeniny?* nepřesným určením „V dubnu“, pravděpodobně neuspokojíme tazatelovu potřebu přesné informace a prohřešíme se proti maximě kvantity (říkáme méně, než je třeba). Tím si však umožníme dodržet maximu kvality, kterou bychom mohli porušit, kdybychom odpověděli „Patnáctého dubna“, ačkoliv si tímto datem nejsme zcela jisti.

3) Maxima **relevance (relation)**: „řekni to, co je v daném momentě dialogu relevantní (tj. důležité, vhodné)“ - vzhledem k tématu, cílům účastníků, ale i momentální situaci. Fungování tohoto pravidla je zjevné: pokud se nám např. partnerova odpověď na naši otázku nezdá být - vzhledem k naší potřebě, očekávání - dost relevantní, zapojíme další interpretační mechanismy a úporně se snažíme získat z partnerovy odpovědi informaci, která relevantní je. Např. odpoví-li přítel na otázku *Máš zítra večer čas?* výpovědí *Zítra je přece čtvrtek*, budeme přemýšlet tak dlouho, až si vybavíme, že vždy ve čtvrtek hraje v klubu svou šachovou partii. Snadno si představíme, že porušováním této maximy často dochází k nedorozuměním (v běžném mluveném dialogu se to stává např. tehdy, když mluvčí náhle změní téma).

4) Maxima **způsobu (manner)**: „vyjadřuj se jasně, srozumitelně, přesně, jednoznačně, nikoli dvojsmyslně“. I tato максима bývá porušována z mnoha důvodů. Stává se, že své sdělení potřebujeme zašifrovat (třeba proto, že nás slyší vedle adresáta ještě další osoby). Žerty a anekdoty bývají založeny na dvojsmyslech, víceznačnosti: i naše snaha pobavit společnost se tedy s racionálními pravidly nevyhnutelně míjí.

Právě odchylka od některého z pravidel, to, že dojde k porušení některé maximy, je pro adresáta impulzem, aby se snažil zjistit, co se skrývá za „doslovným“ významem výpovědi, proč je rozdíl mezi významem doslovným a tím, co mluvčí skutečně míní - tj. aby svou interpretaci odhalil *implikaturu (komunikační záměr)*. Dostaneme-li na otázku *Kolik je hodin?* odpověď *Právě začaly zprávy*, porušil sice odpovídající maximu relevance, implikatura je však nasnadě - oba víme, že večerní zprávy začínají v půl osmé. Odpoví-li partner na náš dotaz jak *ti to chutnalo?* výpovědí *Příprava toho jídla musela dát hodně práce*, lze za implikaturu považovat jeho kritické hodnocení pokrmu, které nechce explicitně vyjádřit; proto odpovídá vyhýbavě a dopouští se porušení maximy relevance, ev. i maximy kvantity (neposkytuje v dostatečné míře žádanou informaci).

Konverzační maximy bývají tedy často porušovány; pomáhají nám však zvolit adekvátní způsob interpretace. Z naposledy uvedeného příkladu, ale i z příkladů jiných jsme viděli, že důvodem porušování maxim je často *zdvořilost* mluvčích. Zdvořilost, řečová *etiketa*, představuje velmi závažné téma pragmatické lingvistiky a sociolingvistiky. V knize

s příznačným názvem *Principles of Pragmatics* (1983) navrhl G. Leech doplnit princip kooperace o princip *zdvořilosti*, jehož dodržování či nedodržování je pro jakoukoliv komunikaci stejně důležité jako dodržování principu spolupráce. Také Leech formuluje tento princip prostřednictvím jednotlivých maxim:

1) maxima **taktu**: „snaž se, aby partner měl z komunikace maximální prospěch (co nejvíce z ní získal) a minimální ztrátu“;

2) maxima **velkorysosti** (generosity): „snaž se, abys ty sám měl z komunikace minimální prospěch a maximální ztráty“;

3) maxima **uznání** (approbation): „omez na minimum kritiku partnera, projevu mu co největší uznání, ocenění“;

4) maxima **skromnosti** (modesty): „posiluj v rozhovoru kritiku sebesama a omez na minimum ocenění, pozitivní hodnocení sebe sama“;

5) maxima **shody** (agreement): „omez na minimum neshody a snaž se maximálně rozvinout shodu mezi sebou a partnerem“;

6) maxima **sympatie** (sympathy - tedy ev. i maxima soucitu, viz kondolenční projevy): „co nejvíc potlačuj antipatie, snaž se o maximální rozvoj sympatií mezi sebou a partnery“.

Vedle práce Leechovy měla velký ohlas i další **teorie zdvořilosti**, vypracovaná P Brownovou a S. Levinsonem (1987), založená na tom, že se v komunikaci snažíme „neztratit tvář“ a neohrozit „tvář“ partnera. „Tvář“ tu znamená určitý soubor sociálních hodnot; tvář druhého můžeme ohrozit např. agresivitou, beztaktností, obviňováním, urážkami, zesměšňováním... Brownová a Levinson rozlišují zdvořilost pozitivní a negativní.

Pozitivní zdvořilost je motivována tím, abychom si vzájemně své „tváře“, svá image ještě vylepšili, utvrdili; je motivována potřebou solidarity, tím, abychom si vzájemně rozuměli, sdíleli své postoje a svá přání, abychom se vzájemně uznávali, chválili, obdivovali, měli rádi... Proti tomu zdvořilost **negativní** je formálnější povahy a je motivována hlavně obavou, abychom své „tváře“ vzájemně neohrozili, abychom si uchovali svou nezávislost. Postrádá vřelost pozitivní zdvořilosti, je zaměřena spíše na vyjadřování nepřímé, neosobní, uctivé, opatrné, vyhýbavé, na udržování určité sociální distance. Typickým produktem zdvořilosti, snahy o „zachování tváře“ jsou různá *eufemistická* vyjádření; vzpomeňme např. i mnohdy komických snah o eupemistické pojmenování některých „méně důstojných“ profesí: nemáme uklízečky, ale různé *operátorky a manipulantky*, místo metařů *počišť'ovače* atd.

KRITICKÁ ANALÝZA DISKURZU

Směr nazývaný *kritická analýza diskurzu* (*critical discourse analysis*), *lingvistický kriticismus* (*kritická lingvistika*), se v britské lingvistice postupně vyhraňoval od konce 70. let hlavně pod vlivem prací **M. A. K. Hallidaye** z tohoto období, v nichž se autor zaměřuje se na vztah textových struktur a struktur sociálních, na analýzu jazykových struktur v sociálním kontextu (*Language as Social Semiotics: the social interpretation of language and meaning*, 1978). Hlavním představitelem „lingvistického kriticismu“ se však od počátku stává **R. Fowler** (*Linguistic Criticism*, 1986, a mnohé další práce) a v poslední době autor několika ambiciózních publikací **N. Fairclough** (*Language and Power*, 1989; *Discourse and social Change*, 1992).

Autoři tohoto směru jsou ovlivněni některými teoriemi sociologickými a filozofickými usilují o těsné sepětí lingvistického popisu diskurzu se sociologickým popisem sociálních struktur a vztahů; hlásí se i k idejím **M. Foucaulta**, podle něhož je třeba analyzovat ve vztahu k sociálnímu kontextu celou konfiguraci typů diskurzu, jejich vzájemných vztahů v určité instituci, skupině nebo společenství.

Předmětem zájmu autorů jsou určité jazykové prostředky, diskurzivní strategie, celkový styl diskurzů - vše, co obráží mocenské struktury a jejich organizační formy, projevy dominance a hegemonismu, zneužívání moci v různých politických a sociálních situacích. „Kritičtí lingvisté“ svou stylistickou analýzou odhalují, jak jsou v diskurzu zakódovány mocenské mechanismy, konflikty a různé názory a předsudky vedoucí k diskriminaci určitých společenských skupin (rasismus, antisemitismus, hegemonizace etnických menšin, sexismus); jak se různé typy diskurzů svým obsahem a formou, svým stylem podílejí na diskriminaci, manipulaci, demagogii. Cílem autorů je vypracovat metodologii, která by umožnila čtenářům a posluchačům demystifikaci diskurzu, která by je vybavila kritickým povědomím o jazyce a umožnila jim odhalení zakódované *ideologie*. (Ve srovnání s výhradně negativními konotacemi v našem prostředí tu ovšem ideologie představuje neutrální koncept - soustavu postojů, přesvědčení atd.; zde je uváděna do souvislosti s hodnotami připisovanými jazykovým prostředkům.) Autorům jde i o možný podíl diskurzu a jazyka na změně konvencí a sociálních poměrů (např. odstraněním některých předsudků, prosazováním identity handicapovaných menšin).

N. Fairclough (1992) uvádí tři hlavní změny, které zasahují současnou společnost ve vyspělých zemích, odehrávají se do značné míry prostřednictvím diskurzů a zároveň samy působí na styl diskurzů a jeho proměny. Je to

1) *demokratizace*, projevující se např. tím, že

- se zvyšuje tolerance k vyjadřování minorit, k užívání nestandardních jazykových útvarů, sociálních dialektů, regionálních akcentů; i takto „handicapování“ mluvčí mají dnes stále více přístup k prestižním typům diskurzů (viz masmédia);

- z institucionálních diskurzů mizí otevřené projevy mocenské asymetrie (imperativ), nesrozumitelné elitářské vyjadřování apod.);

- mluvčí se snaží vyvarovat se sexismu v jazyce (generického užívání zájmena *he* - tam, kde by zástupně označovalo i osoby ženského rodu; podobně výrazů *man*, *chairman* aj. - srov heslo)

- a především se zvyšuje neformálnost vyjadřování, projevuje se posun směrem k mluveným formám, k prostředkům běžných každodenních dialogů; dochází k pohybu hranice mezi veřejným a soukromým (v pozitivním i negativním smyslu: pozitivním výsledkem je nižší oficiálnost projevů, negativním přístupů bulvárních tiskovin);

2) *marketizace*, kterou známe dobře už i z našeho prostředí; tržní model a s ním spojená díkce, vyjadřovací styl se rozšiřuje do dalších a dalších sfér života; tak např. i umění nebo výchova, vyučování se už nabízí konzumentům na trhu (prostřednictvím reklamních sloganů), distribuuje se a prodává;

3) *technologizace* diskurzu: lidé (či spíše zákazníci, kteří si zakoupí určité profesionální školení) se stávají pasivními objekty „tréninku“ pro určité účely, normalizovaných postupů pro vytvoření určitých dovedností. Mezi nacvičované technologie patří i komunikační dovednosti a strategie (jak někoho přesvědčit ke spolupráci, jak dosáhnout úspěchu, jak zabránit konfliktu - asertivní techniky atd.). Takto získané schopnosti ovlivňování a manipulace se pak leckdy z profesionálního světa obchodu, reklamy, poradenství a politiky přenášejí i do soukromé sféry.

Celkově N. Fairclough soudí, že dochází k rozpadu dosud platných norem a konvencí, jimiž se řídila výstavba diskurzů; pro současnost jsou příznačné „mozaikovitě“ diskurzy, jejichž styl je ambivalentní, hybridní.

Pro ilustraci se ještě zmíníme o některých typech jazykových prostředků, na které kritičtí lingvisté ve svých stylistických analýzách nejčastěji zaměřují pozornost. Je to např. práce s dvojznačností, resp. víceznačností některých výrazů; dále metaforické vyjadřování (třeba výskyt „militaristických“ metafor v různých olastech veřejného života: *útočit, napadnout někoho, bránit se, zbraň...*); modalita diskurzu; nepřímé mluvní akty a jiné prostředky zdvořilosti; aktuální členění jako prostředek zdůrazňování některých složek sdělení, nebo upřednostňování pasivních konstrukcí a další postupy dodávající diskurzu neosobní, abstraktní charakter. Je rozdíl mezi výpovědmi

Policie zastřelila tři demonstranty.

Tři demonstranti byli zastřeleni (policí).

Tři demonstranti zemřeli (po zásahu policie).

Tři demonstranti přišli o život.

- událost je interpretována pokaždé z jiné pozice; jinak je vyjádřen činitel děje, do jiné perspektivy se dostává příčinný faktor a tedy i odpovědnost za události.

Takto profilované stylistické analýzy jsou pochopitelně zaměřeny hlavně na texty určené veřejnosti, resp. politicky a sociálně exponované (publicistika, propaganda, politické dokumenty, institucionální diskurzy); jde o texty zapojené do řízení, rozhodování, kontroly a manipulace, o diskurzy spojené s *establishmentem*, ale i o texty spojené s hnutími odporu, s disentem... Velká pozornost je věnována sdělovacím prostředkům, tisku, speciálně např. novinovým titulům. Jako komplexní diskurz je interpretován mj. diskurz volební (užívání různých výrazů různými stranami ve volební agitaci), *mccarthismus* (z historického odstupu) či „*Thacherian discourse*“. U *thatcherismu* sleduje N. Fairclough (1992) jazykovou kreaci tří typů hodnot: kombinaci tradičního konzervativismu, neoliberalismu a prestiže ženského politického lídra. Ukazuje, jak se např. užívání zájmen podílí a) na specifické prezentaci ženského subjektu v politice (prvky feminismu), b) na udržování autority

dominance, jakou obvykle v politice disponují subjekty mužské, c) na simulaci solidarity s „obyčejnými lidmi“ (inkluzivní *my, naše...*), tj. na projevech populistických tendencí.

Častým předmětem těchto interpretací je i reklama - diskurz, kde se mísí strategie konstrukce (jde o konstrukci specifického image, atraktivnosti nabízeného produktu) a strategie simulace (osobních přátelských vztahů mezi výrobcem, prodejcem, resp. autorem reklamy a zákazníkem), strategie zaměřená na poskytování informací a strategie přesvědčování, ovlivňování. Obdobným způsobem jsou však interpretovány i texty literární (srov opět R. Fowler: *Literatura as Social Discourse: the practice of linguistic criticism*, 1981). Ostatně z hlediska kritické lingvistiky není žádný diskurz neutrální, „nevinný“.

O aktuálnosti a jisté atraktivnosti kritické lingvistiky svědčí to, že se jí v posledních letech už zdaleka nevěnují pouze britští lingvisté.

FEMINISTICKÁ LINGVISTIKA

Mezi různými směry a proudy feministického hnutí posledních desetiletí si můžeme povšimnout i projevů zaměřených na vztah ženského a mužského prvku v jazyce, ve stylu vyjadřování, v literatuře, umění. Feminismus ovlivňuje styl veřejných projevů mluvených i psaných; jestliže se mluvčí nebo autor musí úzkostlivě kontrolovat, aby např. nikdy nepoužil zájmena nebo substantiva mužského rodu v zástupném smyslu, stávají se jeho řeč, ale i psaný text obvykle těžkopádnými, nepřirozenými, ztrácejí švih a nenucenost. Nechce-li být nařčen ze „sexismu“, nesmí např. říci či napsat *všichni naši učitelé*, nebo *čtenáři pochopí*, a myslet tím *i učitelky* nebo *čtenářky*; srovnej pravidelné *he/she, he or she, (s)he* v angličtině, *Lehrer/in* v němčině apod. Veškeré diskriminační projevy (třeba němčině *Mannschaft*, nikoli *Frauenschaft?*; *Freundschaft*, nikoli *Freundinnenschaft?*; *man sagt*, nikoli *frau sagt?*) je podle feministek třeba z našich jazyků a jazykových projevů programově odstraňovat.

Současné lingvistky, jejichž práce bychom v širším smyslu mohli shrnout pod *feministickou stylistiku*, obracejí svou pozornost ke komplexním analýzám textu, jeho vyšších rovin, jeho koherence, struktury diskurzu, použitých strategií atd., a zjišťují, jak se na různých úrovních výstavby textu projevují rozdílné způsoby vyjadřování mužů a žen. V rámci široce založených *gender studies*, tj. výzkumů zaměřených právě na srovnávání obou pohlaví a jejich projevů, na jejich vztahy a rozdíly, se tak objevuje i termín *genderlect* (analogicky k dialektu, idiolektu, sociolektu) - termín pro jazyk, resp. vyjadřovací styl determinovaný pohlavím. A zvláště velký zájem se soustřeďuje na dialog: ve vzájemných rozhovorech (zejména spontánních, soukromých) se difference mužského a ženského vyjadřování projevují asi nejvýrazněji.

Přirozenými dialogy mužů a žen v neformálních situacích se už po léta - a v řadě velmi úspěšných publikací - zabývá americká lingvistka Deborah Tannenová. Počínaje knihou s názvem *Conversational Style. Analyzing Talk Among Friends* (1984) se stal v jejím díle

ústředním pojmem tzv. *konverzační styl*. (Anglické *conversation* má ovšem mnohem širší význam než česká *konverzace*; proto by možná bylo lépe v češtině užívat styl *komunikační*).

Ve svých dalších publikacích (zejména v bestselleru *You just Don't Understand*, 1990, s příznačným podtitulem *Women and Men in Conversation*) se pak Tannenová přímo zabývá konverzačními styly mužů a žen a tím, jak odlišné dialogické styly komplikují, často i rozbíjejí naše vztahy k partnerům. Tyto styly si přinášíme už z dětství - z výchovy v rodině, ale zejména ze skupin vrstevníků stejného pohlaví. Podle Tannenové (ale i jiných autorek) jsou chlapecké skupiny větší a vztahy v nich jsou založeny na boji o moc, prestiž, na vzájemném soupeření; komunikace na principu „kdo je lepší?“ je sice konfliktní, přitom však vyniká přímostí a otevřeností. Proti tomu dívčí skupiny jsou menší, vyrovnané, založené spíše na vzájemné spolupráci, na smírném, kompromisním řešení konfliktů; často se však rozpadají na dvojice „nejlepších kamarádek“, které utužují svou vzájemnou oddanost pomlouváním druhých za jejich zády. Svět mužů (a také jejich dialog) je tedy světem moci, boje, soupeření, prestiže, nezávislosti; proti tomu svět žen je světem spolupráce, sbližování, důvěrných vztahů, shody, podpory. (To je samozřejmě silné zjednodušení – obě skupiny i všichni jednotlivci oscilují mezi různými polohami: balancují mezi touhou po moci a nezávislosti na jedné straně a touhou po sblížení, důvěře, spolupráci na straně druhé.) S tím souvisí, že zájem mužů (a tedy také to, co jsou ochotni sdělovat a ochotni poslouchat) se soustřeďuje na věcné informace o událostech, akcích, činnostech (politika, sport aj.); ženy však zajímají hlavně lidé, jejich kontakty, vztahy, dorozumívání (příznačné je, že ženy daleko častěji reprodukují cizí - ale i své vlastní - promluvy a dialogy).

Přístup žen a mužů ke světu, k životu, a tedy i ke komunikaci je pochopitelně rozdílný; a z těchto základních odlišností pramení nejčastější příčiny partnerských (manželských) neshod a konfliktů. Ženy např. často vytýkají mužům, že „s nimi nemluví“, že nic neřeknou“, nebo že „je neposlouchají“. Muži však nepěstují mluvení pro mluvení, samoučelnou interakci; mají obvykle pocit, že to, co je podstatné, ženám sdělují. Naráží tu na sebe mužská potřeba faktických informací a ženská potřeba verbálního kontaktu, touha po komunikaci, která utužuje vzájemné vztahy, posiluje ovzduší blízkosti, důvěrnosti. Stejně častá je i výčitka ženy, že jí muž nerozumí; jde však o to, že muži hledají v replikách ženy věcnou informaci, kdežto žena zamýšlí sdělit spíše to, co je za jejími slovy, co není řečeno explicitně a co se může týkat např. jejich vztahu, mužova chování... Mnohdy se také ženy potřebují pouze svěřit, získat pochopení pro svůj problém; muž však obvykle nabízí jen věcná řešení. Solidaritu, duchovní útěchu, kterou žena potřebuje, může získat zase jenom od jiné ženy. Proto má většina žen důvěrné přítelkyně, kterým se svěřují s osobními záležitostmi. Muži důvěrné přátele nemají, nepotřebují je - jednak proto, že vedou hovory pouze o „důležitých“, neosobních věcech, jednak proto, že svěřováním by ohrožovali svou nezávislost. Z téhož důvodu - aby neriskovali svou nezávislost a prestiž - muži neradi přijímají pomoc a radu, zejména od žen. Sami však ženám s oblibou radí a autoritativně je poučují. Neuvědomují si, že se jejich výklady nezřídka míjejí s účinkem: jednak mohou touto demonstrací své nadřazenosti ženu ponížít, jednak ji zhusta předmět jejich přednášky nezajímá.

Z vědomí odlišnosti vyjadřování a komunikačního chování vznikly některé, dnes už pevně zakořeněné předsudky: např. o tom, že ženy mluví víc než muži (empirické výzkumy

to však nepotvrzují, a kromě toho to nelze zjišťovat bez ohledu na situaci); nebo o tom, že anekdoty umějí vyprávět pouze muži, zatímco ženy jsou lépe uzpůsobeny k „drbání“, klepům; či o tom, že muži častěji partnery přerušují, ani to nebylo kvantitativně prokázáno. Muž však obvykle ženu přeruší proto, že pokládá za nezbytné korigovat informace, nebo proto, že jeho prestiž vyžaduje, aby rozhovoru dominoval. Pokud skáče někomu do řeči žena, mají její přerušení spíše ráz kooperativní: jsou to drobná doplnění, projevy souhlasu, zájmu, podpory. Ženy vůbec v rozhovorech užívají daleko víc signálů zpětné vazby, kontaktních prostředků, výrazů souhlasu, vstřícnosti.

Manželská nedorozumění a konflikty tedy často pramení z odlišných stylů vedení dialogu; neštěstí (někdy i tragédie) je, že si to partneři neuvědomují. Výhodou dlouhodobého diskurzu vedeného v manželství je, že sdílíme tolik znalostí a zkušeností, že zdaleka nemusíme vše vyjadřovat explicitně. Nevýhodou je, že s sebou stále neseme zátěž všech předchozích nedorozumění; ta se postupně kumulují. Ve snaze odstranit takto vzniklé překážky komunikace každý z partnerů ještě stupňuje svůj vlastní styl a tím se stupňují i konflikty. D. Tannenová opakovaně doporučuje všem účastníkům manželských dialogů, aby se snažili jednak dobře poznat vlastní styl (a popřípadě ho modifikovat), jednak poznat styl partnera a pokusit se vidět vzájemné hovory i z jeho perspektivy; aby se pokusili pochopit odlišný styl partnera a ev, mu přizpůsobili styl svůj. Jen tak je možno najít „společný jazyk“. Příklad D. Tannenové, úspěch jejích knih, přednášek, televizních vystoupení ukazuje, že v tom může lidem účinně pomoci i lingvistika; představa, že zachraňuje ohrožená manželství, je jistě lichotivá.

V menší míře se Tannenová zabývá odlišnými styly vystupování mužů a žen na veřejnosti. Domácí soukromí znamená pro ženu svobodu mluvit (aniž by ji někdo kontroloval, hodnotil); pro muže naopak svobodu nemluvit (není co řešit). Naproti tomu na veřejnosti se muži projevují aktivně, suverénně; žena má větší zábrany, nerada se prosazuje, často zbytečně dlouho čeká na vhodnou situaci, výzvu, delší pauzu... Pokud je ve větší společnosti se svým manželem, nechává ho často mluvit za sebe. Její zaměření na privátní vztahy způsobuje, že k nelibosti mužů i na veřejnosti uvádí příklady ze své rodiny a ze svého soukromí. Z toho vznikají jisté stereotypy, konvenční představy týkající se ženského chování. Proto je velmi obtížná role tzv. úspěšné ženy: to, že se prosazuje, že veřejně vystupuje že se odlišuje od jiných žen, je ještě stále mnohdy hodnoceno negativně; suverenita samozřejmá u muže je u ní pokládána za chování „neženské“. Je skutečně těžké spojit roli úspěšného veřejného činitele a zachovat si očekávanou „ženskost“. Styl úspěšných, veřejně činných žen, které pronášejí projevy, udílejí interview, účastní se debat, je jistě jedním z perspektivních témat feministické stylistiky; zatím se ovšem zdá, že např. styl M. Thatcherové rozebírali - a kriticky! - hlavně muži.

Zkoumání odlišných konverzačních stylů mužů a žen je tedy hlavním tématem, které formuje styk jazykovědy s feminismem; výsledky těchto výzkumů naštěstí nejsou - např. v díle D. Tannenové - poznamenány negativními aspekty feministických přístupů. To však zcela neplatí o jiném tématu, a sice o aplikaci feministického myšlení při analýze literárních textů. (Právě tady se vyslovně mluví o *feministické stylistice*; v r. 1994 také vychází jak kniha S. Millsové *Feminist Stylistics*, tak sborník *Feminist Linguistics in Literary Criticism*, jehož editorkou je K. Walesová.). I zde se nyní rozborů zaměřují na vyšší vrstvy textu, na

jazykovou realizaci motivů, postav a rolí, syžetu, strategií atd.; většinou ženské autorky interpretují literární texty psané muži (i když zajímavé jsou i jejich pohledy na literaturu žen-spisovatelek, kterou zřejmě muži-kritici a literární vědci „nejsou schopni docenit“). Předmětem kritiky snad nejčastěji bývá, že ženské postavy jsou prezentovány jako pasivní objekty mužských akcí. Typické je, že se žena stává obětí vraha-muže, a podle feministek jsou dokonce někteří autoři-muži schopni snímat z vraha zodpovědnost výroky typu „Ona to sama chtěla“, „Říkala si o to“ atd. Takto orientované analýzy literárních textů bývají samozřejmě jednostranné, zkreslující a někdy jde o vyložené dezinterpretace. Velké oblibě se těší i texty dramatické: z konstelace postav různého pohlaví v dramatu, z jejich vyjadřování a vzájemného komunikačního chování autorky vyvozují i smělé závěry o průběhu emancipačního procesu a o vztahu obou pohlaví ve společnosti v různých historických epochách. Analýzy se týkají např. dodržování vyjadřovacích konvencí, zdvořilosti a galantnosti, vykání a tykání mezi muži a ženami aj.

Pragmalingvistika má zásluhu na tom, že si lingvisté uvědomili, jak důležitou úlohu mají v procesu dorozumívání takové jevy, které donedávna stály zcela mimo jejich pozornost. Na druhé straně je sotva možné vydávat takové jevy za jedinou náplň lingvistiky, jak se s tím někdy u zastánců tohoto směru setkáváme. Zkoumání jazykového systému bude nepochybně i nadále právem tvořit její hlavní náplň.

SOCIOLINGVISTIKA

Sociolingvistika je pomezí vědecká disciplína, která se ustavila na hranicích lingvistiky a sociologie z potřeby zachytit sociální podmíněnost charakteru a variantnosti jazykového vyjadřování. V optimálním případě se zabývá vzájemným vztahem mezi strukturami jazykovými a společenskými. Sociolingvistika řeší v podstatě čtyři typy determinací:

(1) Zda je společnost určována jazykem.

(2) Zda je jazyk určován sociální strukturou společnosti.

(3) Zda jsou jazyk a sociální struktura společnosti určovány biologickogenetickým vybavením člověka.

(4) Zda jsou jazyk a sociální struktura ve vztahu vzájemné determinace. Podle volby determinace i podle typu odpovědi je zřejmé, pod jakou společenskou objednávkou konkrétní sociolingvistický směr pracuje. Tak např. jeden ze zakladatelů sociolingvistiky W. Labov v šedesátých letech volil typ determinace (2), když popisoval variantnost jazykových norem v New Yorku. Sociologická fakta mu sloužila k vysvětlení jevů jazykových. Naproti tomu už ve třicátých letech lingvisté v Sovětském svazu volili typ determinace (4), když v souladu s tehdejší ideologií vypracovávali soustavné popisy mnoha dosud nerozvinutých jazyků, aby je dostali na úroveň fungování jazyků spisovných. Tichý předpoklad determinace typu (1) stojí za Bernsteinovou teorií jazykového deficitu ze sedmdesátých let. Podle B. Bernsteina mají lidé s verbálním kódem omezeným být vzdělávání k tomu, aby se stali lidmi s verbálním kódem rozvinutým, a tím překonali bariéry svého nedobrého sociálního postavení. Sociolingvistika pomáhá tedy určit sociální identitu mluvčího, sociální identitu posluchače a sociální charakteristiku kontextu, v němž komunikují, a to na základě rozlišení variantnosti jazykového vyjadřování a variantnosti norem, jimž řečové chování podléhá. Sociolingvistika také snadno přešla od popisu současné nebo minulé situace k prognózám do budoucna, k jazykovému plánování.

Osamostatnění sociolingvistiky jako oboru lze vysvětlit jako reakci na předcházející strukturalistické a generativní badatelské období v lingvistice, které se soustředovalo na analýzu jazyka jako abstraktního systému izolovaného od systémů "nejazykových", tedy i od společenských jevů. Sociolingvistika vznikla a ustanovila se v šedesátých letech tohoto století právě tam, kde byl izolacionismus nejpropracovanější, tj. v americké jazykovědě, jako přímá reakce na strukturní a generativní lingvistiku. Odtud se rozšířila do Evropy a po celém světě, pokud ovšem její problematika nebyla pokryta v jiných výzkumných kontextech.

Řadu problémů, který mi se zabývá současná sociolingvistika, řešila už ve třicátých letech pražská jazykovědná škola (viz). Tato škola bývá nejobecněji charakterizována jako strukturní a funkční. A právě funkční přístup zajišťoval přítomnost sociálního zřetele v naší meziválečné jazykovědě. Pražské lingvisty totiž nezajímaly pouze funkce, které jsou plněny jazykovými jednotkami v rámci jazykového systému (to bylo s určitými obměnami obvyklé i v jiných strukturalistických školách),

ale ~ funkce jazykového systému jako celku: zabývali se tedy nejen interními funkcemi jazyka, ale i funkcemi externími.

Sociolingvistika se zabývá mimo jiné kontakty a koexistencí jazyků a jazykových variet, jejich vzájemnými vztahy a jejich uplatňováním v komunikaci. Při tom se zajímá i o to, jak je výběr a užívání jednotlivých jazykových (ev. i nejazykových) prostředků v určité situaci ovlivněn stylovými činiteli - nikoli ovšem všemi nebo jakýmkoli, ale těmi, které mají *sociální* povahu: především sociálními rolemi účastníků, jejich pozicí, sociálním statutem. Osobní vyjadřovací styl každého z nás je přece mimo jiné utvářen tím, jakými jazyky a jazykovými varietami disponujeme, jak jich umíme užívat, v jaké situaci nebo v jakém momentě který z kódů uplatňujeme; a totéž platí i o vyjadřovacích stylech skupinových. (Zkoumání těchto souvislostí bývá někdy označováno i jako *sociostylistika*.)

Jedním z ústředních pojmů sociolingvistiky a sociologie jsou *sociální role*: některé z nich zaujímáme ve svém společenském životě takřka trvale nebo dlouhodobě (jsme dětmi, rodiči, sousedy, zaměstnanci, občany...), jiné pouze přechodně (jsme členy určité pracovní či zájmové skupiny, vedeme tým, oddíl nebo kroužek, jsme někomu nadřízeni či podřízeni) nebo momentálně (např. role v některých obřadech, rituálech: jsme hostitelem, oslavencem, ženichem nebo nevěstou...). Některé sociální role jsou vzájemně silně asymetrické (učitel - žák, lékař - pacient, soudce - obžalovaný rodič - dítě), jiné víceméně symetrické (členové téhož sportovního oddílu). Většinou zaujímáme řadu sociálních rolí zároveň a jejich proměnlivá konstelace výrazně působí na to, jak se v určitých situacích vyjadřujeme a jak se dorozumívají naši partneři s námi. Navíc v těchto situacích vždy plníme i zcela konkrétní roli komunikační: jsme např. přednášejícím, pověřeným řečnickem, mluvčím určité organizace, předsedajícím, který řídí debatu, tazatelem, který pořizuje interview, zapisovatelem, autorem zprávy nebo referátu... Styl vyjadřování účastníků komunikace je tedy značně ovlivněn poměrem jejich sociálních a komunikačních rolí: jasně je to vidět už např. na volbě *vykání / tykání* (partneři jsou někdy na rozpacích: v soukromí si tykají, ale vystupují-li ve svých oficiálních rolích např. jako účastníci debaty před televizními diváky, zvolí raději vykání) a *oslovení* (podle situace a příslušné role: *mami, Aleno, paní Dvořuková, paní, mladá paní, paní doktorko, paní kolegyně, paní předsedkyně*...).

Podle situace, podle sociálních a komunikačních rolí, jaké v určité situaci zaujímáme my a naši partneři, podle cíle a funkce, jakou svému projevu nebo příslušnému rozhovoru přisuzujeme, podle tématu sdělení a v závislosti na dalších činitelích tedy vždy volíme určitý kód (jazyk, varietu) nebo kódy, užíváme je jednotlivě nebo je kombinujeme. Jako určitá zprostředkující veličina mezi situací a výběrem jazykových prostředků funguje v pojmosloví M. A. K. Hallidaye (hlavního představitele současné systémové lingvistiky a funkční gramatiky) pojem *registr*. jde vlastně o spojení určitého

vyhraněného, specifického kódu s určitou standardní, běžnou, často opakovanou situací, která je definována třemi proměnnými:

- 1) *field* (téma, věc, předmět),
- 2) *mode* (hlavně psané/mluvené sdělení), 3) *tenor* (vztah účastníků a jejich rolí). Někdy bývá připojována ještě
- 4) dominantní *funkce* sdělení (výklad, hodnocení atd.).

Podle toho např. registr televizní reklamy, s nímž jsou nepochybně spojeny zajímavé a specifické výrazové prostředky, je definován

- 1) zaměřením na určitý výrobek, nový nebo inovovaný produkt, službu atd.,
- 2) audiovizuální prezentací, využitím psaného i mluveného projevu plus kódů neverbálních (obraz, hudba),
- 3) velmi neformálním přístupem autorů k publiku (často simulace přátelských, až důvěrných vztahů),
- 4) funkcí informativní +přesvědčovací (persuazivní), snahou apelovat na adresáty a pohnout je ke koupi propagovaného výrobku.

Lze tedy také Tici, že vhodné vyjadřovací prostředky vybíráme (anebo naopak adekvátně interpretujeme sdělení, které je nám určeno) pod vlivem znalosti příslušného registru.

Pro svou účast na komunikaci, na společenském dorozumívání jsme tak vybaveni (každý jinak a v různé míře, ale zároveň do značné míry stejně tak, aby vůbec mohlo dojít k porozumění) poznatky o různých typech komunikačních situací a komunikačních rolí, znalostí různých kódů (jazyků, jazykových variet, "jazyka" gest a pohybů atd.), registrů, textových žánrů a typů a také určitým stylovým spektrem - představou o svém subjektivním stylu i o řadě vyjadřovacích stylů objektivních, spojených s určitými situacemi, registry, oblastmi a sférami komunikace (tj. především o *funkčních stylech*). Celý tento soubor znalostí a zkušeností, osvojených prostředků a pravidel jejich užívání, vyjadřovacích schopností, návyků a preferencí nazýváme *komunikační kompetenci* (srov k tomu Hymen, 1972; Turbová, 1988).

Komunikační kompetence nám mj. umožňuje v situaci, která to vyžaduje, uplatnit (nebo třeba aspoň zčásti uplatnit) jiný jazyk, než je náš jazyk mateřský (i my se dnes stále častěji dostáváme do takových situací). Kontakty různých jazyků se zabývá *kontaktní lingvistika* (viz zakladatelské práce E. Haugena), konstituovaná dnes už v podstatě jako svébytná disciplína (nebo dílčí obor sociolingvistiky). Zaměřuje se na vzájemné ovhňování jazyků, které se dostávají do styku motivovaného geograficky a/nebo sociálně; máli taková koexistence dvou jazyků v určitém prostředí trvalý či dlouhodobý charakter, může být i celé společenství lidí žijících v tomto prostředí *bilingvní*, ovládat oba jazyky a užívat je v závislosti na situaci. Jeden z kódů mívá v takovém případě vyšší status a je uplatňován v oficiálních situacích, zatímco druhý má status nižší a je jazykem ne veřejné, soukromé komunikace. (Srov vztah angličtiny a jazyků domácího obyvatelstva v bývalých britských

koloniích. Ale vztah obou jazyků se případ od případu liší - viz vztah němčiny a lužické srbštiny, švédštiny a finštiny ve Finsku, angličtiny a velštiny, španělštiny a katalánštiny, slovenštiny a maďarštiny, ruštiny a jazyků dalších národů bývalého Sovětského svazu, dnes už asi i češtiny a slovenštiny na českém území...) V průběhu dorozumívání podle vývoje situace přitom nezřídka dochází i k tzv. *code-switching*, k přepínání, střídání kódů, k přechodu z jednoho jazyka do druhého. Charakteristiky této situace, kterou Ch. Ferguson (1959) nazývá *diglosii*, však obdobně platí i o případech, kdy členové určitého společenství disponují současně dvěma (nebo více) varietami svého národního jazyka: i zde je obvykle nasazují podle toho, nakolik je situace veřejná a oficiální, i zde volí jinou varietu doma a jinou na veřejnosti, ve škole atd., i zde dochází ke *code-switching*, resp. někdy ke *code-mixing* (nediferencovanému směšování obou kódů). V těchto případech sociolingvista P Trudgill (1974) mluví o *bidialektalismu*.

Možnost výběru variety může ovšem různými okolnostmi omezena. Nejznámější a takto orientovaná teorie - sociolog a sociolingvista B. Bernstein, je založena na rozlišení dvou kódů: rozvinutého (komplexnější, abstraktnější, spjatý s literaturou a psanými texty) a omezeného kódu běžné komunikace. Podle Bernsteina děti z dělnických rodin jsou handicapovány tím, že ve svém prostředí nemají přístup k rozvinutému kódu, na němž je založen celý výchovný systém; tímto svým jazykovým deficitem jsou trvale deprivovány, vytváří se tak bariéra která jim brání v úspěchu (ve škole i v životě). Bernsteinova teorie byla silně kritizována; proti jeho strukturalismu rozlišování dvou kódů a jejich uživatelů byl stavěn princip *code-switching* (ve škole si všechny děti aspoň pasivně osvojí i rozvinutý kód; naproti tomu i nositelé rozvinutého kódu v mnoha neformálních situacích užívají kódu omezeného).

Do jisté míry je však tato sociolingvistická problematika stále živá - viz v současnosti stále značné problémy s odstraňováním jazykového handicapu imigrantů a gastarbeiterů ve vyspělých zemích. - Otázkami spojením určitých stylů vyjadřování s etnickými a sociálními skupinami, s různými kulturními diferencemi apod. se zabývají i další obory, školy, přístupy sociolingvistice velmi brzké; bývají označovány např. jako *etnolingvistika*, *etnografie komunikace*, *antropolingvistika* a jejich nejznámějšími představiteli jsou D. Hymes a J. Gumperz.

Které útvary, variety národního jazyka tedy vlastně může mluvčí v různých situacích volit? (Dostáváme se tu k problematice "rozvrstvení národního jazyka", která bývala nezřídka zahrnována do stylistiky; i v naší lingvistické tradici, v teorii pražské školy, byla se stylistikou nedílně spojena.) Obvykle jsou to:

1) *Standard*: útvar nadaný speciálním sociálním statutem a vysokou prestiží, spojený především s psaným médiem a s oficiální veřejnou komunikací. Jeho norma bývá rozhodujícím měřítkem kultivovaného vyjadřování. V našich podmínkách je jím *spisovná čeština*; jako její součást bývá někdy vydělována tzv. *hovorová čeština* - soubor prostředků typických pro spisovné vyjadřování mluvené. (K dichotomii spisovnosti a nespisovnosti srov např. Jedlička, 1974; Chloupek, 1986; aj.).

2) *Interdialekt*, reprezentující určitou skupinu lokálních dialektů a určitou fázi jejich vývoje: směrem k jejich sbližování, někdy i ke konvergenci se spisovným jazykem. (U nás *obecná čeština* a další interdialekty, vyvíjející se na Moravě: středomoravsky', východomoravsky'.)

3) Regionální *dialekt*, tradiční předmět zájmu *dialektologie*, která se ovšem v mnoha bodech se sociolingvistikou velmi přirozeně prostoupila; spojujícím článkem se nejen v našem prostředí stal zájem o *městskou mluvu*. V angličtině se pro neprestížní lokální variety užívá označení *vernacular*; takovým útvarem je např. mluva černošských obyvatel amerických měst, kterou zkoumal s vynikajícími výsledky sociolingvista W. Labov (Řada polemik se týkala otázky, zda je vhodné hierarchické nahlížení variet, tj. připisovat jedné z nich vyšší" status a jiné považovat za "nižší", sociálně stigmatizované. Bylo zdůrazňováno, že i nestandardní variety mají stabilizovanou normu, plní řadu závažných funkcí a že v určitých situacích a skupinách účastníků je jejich užívání samozřejmé a primární - není tedy důvod považovat je za jakkoli "nižší".)

4) *Sociolekt*: varieta spojená s určitou sociální skupinou. Standard většinou reprezentuje v očích některých společenských skupin stabilitu, řád, establishment, určitou oficiální a konzervativní hodnotu; v opozici proti této kanonizované, autoritativní varietě pak nezdědka vznikají v oblasti "alternativní kultury", v dorozumívání sociálně rezistentních skupin tzv. *anti jazyky* (termín M. A. K. Hallidaye). Nejde vlastně o jazyky, kódy, variety ve vlastním slova smyslu - nemají charakter plně rozvinutého systému, jazyková tvořivost se tu projevuje hlavně v oblasti slovní zásoby. (Srov slovník P. Ouředníka, 1992.) Silnou motivací je skupinová solidarita, společné tajemství, snaha utajit obsah rozhovorů mezi členy skupiny před ostatními. Takovými útvary - s povahou značně neformální, kolokviální, expresivní - jsou některé *slangy* (ty, jejichž motivace je spíše v oblasti sociálního než profesionálního: dnes např. slang narkomanů apod.), *argoty* (soubory výrazů užívané asociálními skupinami - zloději, veksláky aj.) a *žargony*. (Žargon se v současné době objevuje spíše jako označení profesionálního, speciálního výraziva odborníků z určitého oboru. Nejde tedy o anti jazyk; pokud ovšem některý příliš expanzivní žargon - dnes např. žargon počítačových expertů - proniká i do sdělovacích prostředků a běžného dorozumívání, naráží to někdy na výhrady nebo odpor nezasvěcené veřejnosti.)

5) K sociolektům lze přiřadit i tzv. *genderlect* (vhodný a pokud možno jednoslovný český termín tu asi bude problémem). Nepochybně i příslušníci různých pohlaví představují specifické sociální skupiny a jejich vyjadřovací styly se liší (jak dokazuje ve svých pracích zvláště D. Tannenová; viz podrobněji u hesla *Feministická lingvistika*). Různé, z dnešního pohledu "sexistické" předsudky např. tvrdící, že ženy víc mluví, víc pomlouvají a drbou, víc nadsazují, přehánějí a dramatizují (užívají hyperbolických výrazů a intenzifikačních prostředků), nebo že muži se chovají autoritativně a neustále ženám skáčou do řeči, však většinou nejsou objektivně prokázány

6) *Idiolekt*. identita osobnosti je založena mj. i na osobitém způsobu vyjadřování každého jedince, na jeho individuálních řečových návycích (ty jsou buď diferencovány podle situací a registrů, nebo jsou permanentní: u někoho monotónní projev, u někoho nadměrná hlasitost atd.). Také styl psaného projevu je u každého z nás osobitý; soubor těchto charakteristik se v průběhu života jedince zásadně nemění, je zcela jedinečný a umožňuje proto i pokusy o určení autorství některých sporných textů na základě kvantitativních analýz. (Viz podrobněji u hesla *Kvantitativní lingvistika*.) S idiolektem se však už dostáváme za hranice společné zájmové sféry stylistiky a sociolingvistiky; a také už nejde o varietu jazyka, ale spíše o stylovou kvalitu, jejíž součástí je i specifický způsob, jak jednatel volí a užívá ve svém vyjadřování hlavně variety 1) - 4). (Individuálními, osobitými způsoby využívání jednotlivých variet češtiny v dílech našich umělců-prozaiků se intenzivně zabýval A. Stich - srov. mj. 1975, 1979a,b, 1990.)

TEXTOVÁ LINGVISTIKA

Snad všechny práce, které se dotýkají vzniku textové lingvistiky (jejího konstituování jako oboru) a vysvětlují motivaci tohoto zvýšeného zájmu o nadvětné textové útvary, uvádějí jako její předchůdkyně především *stylistiku a rétoriku*. Textová lingvistika nepochybně nespada z nebe, vedle hlavního proudu systémově a gramaticky orientované lingvistiky se odedávna věnovala pozornost i prostředkům výstavby textu, kompozici atd.; a dlouho bylo zvykem vše, co se týkalo spíše *parole* (užívání jazyka, jazykových projevů), řadit do *stylistiky* (a v určitých obdobích do rétoriky). Stylistika a textová lingvistika mají tedy společného opravdu mnoho, lze mezi nimi hledat a nacházet velmi bohaté a složité vztahy (tím spíš, že textová lingvistika dnes představuje obor značně nevyhraněný, skrývající v sobě množství různorodých přístupů). Pokusíme se zde naznačit alespoň některé z těchto vztahů.

Co tedy je a co není (pokud vůbec lze něco vyloučit) předmětem textové lingvistiky? Studuje užívání jazyka, utváření a fungování textů (jazykových projevů) v různých situacích a komunikačních kontextech. Zabývá se tím, co je *text*, jak ho definovat, jaká kritéria "textovosti" stanovit (definice i kritéria už existuje opravdu hodně). Většinou se soustřeďuje na projevy *verbální*; její nejvlastnější doménou jsou texty *psané*, ale během doby se zřejmě prosazují spíše přístupy, které nehodlají od sebe ostře oddělovat projevy psané a *mluvené* (i když hlavně mluvenými dialogy se dnes zabývá hned několik speciálních disciplín: analýza diskurzu, konverzační analýza a jejich různé modifikace). S mluvenými projevy sem sice do jisté míry proniká zájem o neverbální prostředky (intonace, pauzy; gesta aj.), jinak se však textová lingvistika nezabývá "texty" realizovanými prostřednictvím jiných, mimojazykových znakových systémů. Samozřejmě se její předmět zčásti kryje i s předmětem zájmu teorie verbální komunikace a pragmatické lingvistiky, ale ze všech složek komunikačního modelu ji zajímá primárně text; ten jistě nelze od komunikačního zapojení oddělit, textová lingvistika by však měla komunikační a pragmatické aspekty nahlížet zprostředkovaně, vždy z perspektivy textu. Předmět textové lingvistiky se ovšem také proměňuje a u různých představitelů tohoto oboru bývá chápán různě. Např. tzv. *procesuální (procedurální)* přístup, hodně se prosazující v poslední době, klade důraz na neodlučitelné sepětí textu s procesy jeho produkce a recepce a vidí jej jako projekci veškerých našich systémů znalostí, kterých při "*text processing*" využíváme; toto pojetí sblížuje textovou lingvistiku s psycholingvistikou a přes ni s kognitivní psychologií. (Srov hlavně **Heinemann - Viehweger, 1991**, a zde heslo *Psycholingvistika*.)

Především se však textová lingvistika snaží popsat obecné zákonitosti, pravidla a mechanismy výstavby textů. Proto je její významnou součástí *syntax textu* (viz samostatné heslo) zkoumající jednotlivé mechanismy koherence, resp. koheze; z ní se vlastně celá textová lingvistika vyvinula, tudíž se ubíral přesun zájmu některých lingvistů z věty na text. (V tomto smyslu se také v německé lingvistice rozlišovalo pojetí propoziční a širší pojetí komunikační.) Jiní badatelé v podstatě ztotožňují lingvistiku textu s textovou *gramatikou* (viz zde heslo *Gramatika*), která pro ně opět představuje hlavně textovou syntax; podle **R. Harwega** (1975) je navíc text, který je správně utvořen podle pravidel textové gramatiky, zároveň i **stylisticky** hodnotný. Ve výčtu hlavních témat textové lingvistiky nesmíme opomenout *členění* textu,

skladbu textu z textových jednotek, kterých se opět objevuje podezřele mnoho (od výpovědi přes dialogické repliky odstavce, sekvence, tematické bloky až po kapitoly, oddíly...), a hlavně *typologii textů* (viz samostatné heslo), různé pokusy utřídít toto nepřehledné množství textových útvarů. Stranou zůstávají v těchto pokusech žánry *literární*; ostatně je pravda, že při svém tak výrazně interdisciplinárním charakteru, při výše zmíněném, často dost nepřehledném, překrývání s jinými obory textová lingvistika zřejmě zklamala ty, kdo od ní očekávali, že se stane jakousi extenzí stylistiky a že otevře prostor zejména pro sblížení textových interpretací lingvistických a *literárněvědných* (srov např. Spillner, 1974).

Roztříštěnosti přístupů odpovídá též neschopnost jednotlivých představitelů shodnout se na názvu tohoto oboru. Nejčastěji se vyskytuje *textová lingvistika*, *teorie textu*, také *věda* nebo *nauka o textu* (pojímáná někdy velmi široce - srov **van Dijk**, 1980a). Nesporné je snad jedině to, že sem nepatří označení *textologie*, které je už dávno obsazeno jinak (jde o obor zabývající se genezí literárního textu, srovnáváním jeho různých verzí, pořizováním jeho kritické edice).

V úvahách o předmětu textové lingvistiky a stylistiky se nám zákonitě neustále opakuje především pojem *text*. Text představuje mimořádně komplexní, mnohostranný fenomén, který lze nahlížet z nejrůznějších perspektiv; jeho četné definice také většinou respektují jen některé z jeho stránek a vlastností (rysy syntaktické, sémantické, pragmatické, tematické, stylistické, rétorické...). Velmi často se mezi definičními vlastnostmi textu (srov Mareš, 1987) vyskytují:

- a) Komplexnost: text je tvořen lineární posloupností a zároveň hierarchií textových jednotek - opět různě označovaných i definovaných: vět, výpovědí, replik, mluvních aktů, odstavců aj. Text ovšem není pouhou sumou svých částí - jeho celostní kvalita je reprezentována především jeho globálním smyslem. (Názorně to ukazují interpretace literárních textů v díle Jana Mukařovského a dalších strukturalistických stylistiků a estetiků.)
- b) Vnitřní *organizovanost*, *uspořádanost* založená na procesech členění i spojování, diferenciaci a zároveň integraci prvků. (Zde se právě výrazně uplatňuje styl jako pořadající princip.)
- c) *Koherence* - sémantická spojitost textu i propojení jeho složek různými prostředky Tato vlastnost je asi nejčastějším společným jmenovatelem různých definic textu.
- d) *Tematická a funkční jednota* (kritérium do jisté míry zpochybňované u spontánních mluvených dialogů, které bývají po této stránce značně nevyhraněné, tematicky roztržštěné, mnohofunkčru).
- e) Relativní *uzavřenost*, *ohraničenost* textu. Relativitu této vlastnosti ozřejmují mj. hesla *Literární komunikace a Intertextualita*. Různé teorie literárního textu, jeho interpretace, recepce atd. dnes opravdu do značné míry oslabují jeho autonomii: podle některých extrémních názorů vzniká text vyloženě až v interakci, interpretaci, je považován hlavně za výtvar čtenáře; klade se důraz na otevřenost textu (U. Eco) a na jeho nekonečné intertextové souvislosti. Projevem uzavřenosti, ohraničenosti textů je sice existence množství delimitačních technik, ustálených úvodních a závěrečných formulí, metatextových rámců atd., které jsou často pevně spjaty s určitými *typy* textů; přesto však i běžné neumělecké texty mohou být někdy tak integrovány do komunikační situace, že jejich hranice jsou neurčité, nezřetelné (postupné navazování kontaktu, přerušované telefonní hovory apod.).

Pro srovnání uvedme ještě často citovanou soustavu sedmi kritérií textovosti, vypracovanou R. de Beaugrandem a W. Dresslerem (1981). Je mezi nimi opět *koheze a koherence*; dále *intencionalita* (realizace autorského eMe, záměru, účelu) a *informativnost* - tedy dvě kritéria přibližně odpovídající výše uvedené tematické a funkční jednotě; dále *přijatelnost* textu pro adresáta a zapojení textu do *situace* (jeho kontextová relevance); a konečně vztah k jiným textům, *intertextualita* (zmíněná výše v souvislosti s delimitací textu). S různými představami textu, zdůrazňováním jeho různých vlastností atd. souvisí i užívání různých termínů pro označení tohoto fenoménu. Sám pojem-termín *text* pochází z latinského *texere* = tkát (tedy asi spojovat, proplétat věty či výpovědi). Původně se používal jen pro označení písemného verbálního vytvoru; většina lidí si asi také pod textem představuje výsledek řečové aktivity realizovaný verbálně, fixovaný písmem, monologický, obsahující více než jednu výpověď'. Postupně se však tento termín začal objevovat i v souvislosti s komunikačními produkty *mluvenými*, realizovanými zvukově; a dokonce i jako označení útvarů realizovaných v jiných znakových systémech (hudební skladba či výtvarné dílo jako "text"). V zahraničních pracích se termín *text* dostává do kolize hlavně s termínem *diskurz* (viz též heslo *Analýza diskurzu*). Někdy se oba termíny považují za synonymní, zaměňují se; jindy se rozlišuje *text* jako projev psaný a *diskurz* jako projev mluvený (zejména dialogický). Někdy se *diskurz* považuje za širší, nadřazený pojem: buď se jím označují (na rozdíl od psaných textů) projevy psané i mluvené, nebo celá komunikační událost zahrnující kromě textu i účastníky, situační kontext atd. Jindy bývá jako *diskurz* označován rozsáhlejší soubor textů (spojených např. tématem nebo společným kontextem), ale někdy i určitý typ komunikace (s důrazem na zprostředkování sociálních, kulturních, institucionálních aj. hodnot). V období generativních textových gramatik se objevilo i rozlišování textu jako hloubkové struktury a diskurzu jako jeho povrchové realizace (srov van Dijk, 1972).

V našem prostředí se termín *diskurz* zatím příliš neujal; proto zde termín *text* má širší význam a poměrně univerzální užití. Zvykli jsme si na termín *jazykový projev*: pokud je výraz "text" tradičně spojován se sdělením psaným, mohl by naopak výraz (jazykový) "projev" být asociativně spojován spíše s řečí, mluvením, je však dnes zcela neutrálním označením projevů mluvených i psaných. Dalším termínem pro základní jednotku sdělování, dorozumívání je *komunikát*: rovněž umožňuje pokrýt útvary písemné i mluvené (popřípadě i neverbální) a akcentuje jejich komunikační zapojení. (Podle Hausenblase, 1984, by v tomto případě *text* mohl naopak sloužit k akcentování výrazové stránky komunikátu a jeho vnitřní strukturace.) Rovněž pojem-termín *promluva* (ev. *enunciace* - srov např. Skalička, 1937, 1960) označuje řečový výkon a výtvor; zůstal však omezen hlavně na oblast komunikátů mluvených. (A terminologické možnosti jsou ještě mnohem širší: např. Hrbáček, 1991, 1994, rozlišuje *promluvu a promluvení...*)

Samostatnou problematiku představují různé složené celky - *komplexy, sestavy* textů (komunikátů). jejich typologie dosud není propracována, ačkoli v praxi se vyskytují velmi často; patří sem třeba cykly přednášek, "čísla" novin a časopisů, rozhlasové a televizní zpravodajské relace, sborníky, sbírky básní, ediční řady aj.